

Jelige: Ősz

Árpád-kori település Pápáról

A dolgozat célkitűzései

Jelen dolgozatomban kísérletet teszek egy észak-dunántúli város Árpád-kori történetének áttekintésére az írott források és a régészeti kutatások eredményeire támaszkodva. Fontosnak tekintem ennek a két különböző forráscsoportnak az együttes vizsgálatát, melyek hol megerősítik egymást, hol további kérdéseket vetnek fel. Az eddig ismert kutatási eredmények összegyűjtése, kritikai elemzése és szintézise mellett saját eredményeimre is támaszkodtam. Saját kutatásaim keretében, a témával kapcsolatosan a 2011-ben Pápa Fő terén folyt ásatás egy részét dolgoztam fel, hogy annak pontosan mely szeletét és miért éppen azt, arra a következőkben részletesen kitérek. A régészeti leletanyag elemzésekor fontosnak tartottam az objektumoknak és a kerámiáknak a szakirodalomból már megismert képbe, beleértve a szűkebb kislalföldi és a tágabb dunántúli régióban való elhelyezését. A dolgozatomban megvizsgálom a település szerkezetét, az egyes részek fejlődését és pusztulását az idő függvényében. Kitérek az egyházi szervezetre és az egykor itt élők jogállására, esetleges foglalkozására is. Fontosnak tartom megállapítani azokat a főbb eseményeket, fordulópontokat, melyek jelentőst változást hoztak a település topográfiájában és az itt élő közösségek életében. Véleményem szerint az általam vizsgált város legkorábbi szakaszának elemzése, ugyanúgy, mint az ehhez hasonló, mikrotopográfiai kutatások nem csupán helytörténeti érdekességek, de egy későbbi, akár egész Magyarországra kiterjedő Árpád-kori településhálózat-rekonstrukció elemei lehetnek.

Pápa és környékének földrajzi adottságai

Pápa a Dunántúl északnyugati részén, Veszprém megyében, a Kisalföld és a Pápai síkság találkozásánál fekszik, az egykori Tapolca-patak kiszáradt, feltöltött medrében.

Földrajzi szempontból Pápa környékén nem sok változás történt az őskortól egészen a 18. század végéig. Ebben az időszakban a térséget mocsarak és ingoványos területek uralták. A település vízrajzi szempontból a Marcal folyó vízgyűjtő területéhez tartozik. A középkorban a Bakony-hegységből DK-ÉNy-i irányban lefolyó több állandó és időszakos vízfolyás létezett. Ezek közé tartozott a Tapolca patak, a Séd és a Gerecse is.¹ A Tapolca patak nagy szerepet játszott Pápa középkori történetében, mivel ekkor még egy igen bő vizű folyónak számított és egész évben 15,5 °C volt a hőmérséklete, így soha nem fagyott be.

¹ FERENCZ 1994. 20.

Ennek köszönhetően lehetőséget teremtett arra, hogy télen is működő vízimalmokat üzemeltessenek a partján, így nem véletlen, hogy a rövid folyású patak mentén egymást érték a középkori települések.² Erre utal a vízfolyás neve is, amely szláv eredetű szó és hévizet jelent. A kora újkori ábrázolásokról ismerjük, hogy a mai Tókertváros és a Várkert déli része egy mocsaras, dús növényzetű terület volt. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezt a mocsaras tavat a természet, vagy az emberi erő alakította-e ki. Létrejöttében valószínűleg szerepet játszottak a természeti adottságok, de leginkább a pápai vár védőinek munkája, azonban az is elképzelhető, hogy a malmok miatt duzzasztották fel a patakot és így jött létre a tó. Ez az egykori mocsaras terület szoros kapcsolatban állt a Marcal folyó két oldalán elterülő lápvidékkel. Az 1771-ben elkezdődő nagy folyószabályozások után szűnt meg a környék imént bemutatott vízrajzi képe.³

Az emberi megtelepedéshez kedvező körülményeket teremtett ez a dús állat- és növényvilágú, mocsaras terület. A térség vizei gazdagok lehettek halban, vízi szárnyasokban. A környék állatvilágának emlékét őrzi Hódoska máig fennmaradt helységneve is. Az ingoványos terepből kiemelkedő száraz foltok, és a télen is ivóvizet biztosító, soha be nem fagyó Tapolca-patak megfelelő hely lehetett a halászó-vadászó és gyűjtögető életmódot folytató őseink számára. A környék agyagos talaja (az Agyaglik helységneve is erre utal) lehetővé tette az építőanyag könnyű kinyerését, a fazekasság fellendülését.⁴

Pápa területén több kisebb-nagyobb halom helyezkedik el. A város északi részén helyezkedik el az Úrdomb (145 m), északkeleti oldalán, a Pátkai-majornál is hasonló méretű kiemelkedés van (149 m). A település északnyugati peremén, tehát a mai Belváros területén egy 152 m magas halom található, mely délnyugati irányba lejt. A délnyugati határon is dombok fekszenek. A legmagasabb domb az Öreghegy, vagy más néven Nagyhanta 182 m magas és itt található a Kishegy, vagy Kishanta, valamint az északkeleti térségben a Törzsökhegy (166 m). Ezek a dombocskák nem túl jelentősek, alig emelkednek ki a körülöttük lévő terepből, a legmagasabb, az Öreghegy is csak 30 m-rel magasodik a táj fölé.⁵

Pápa története az Árpád-korban

² ILA – KOVACSICS 1964. 315, 342.

³ FERENCZ 1994. 20.

⁴ GERŐ 1959. 17.

⁵ GERŐ 1959. 17.

A Pápára vonatkozó középkori oklevelek közül mindössze alig kettőszázat ismerünk, ami elég szegényesnek mondható. Ez részben annak köszönhető, hogy a második világháború alatt a pápai Eszterházy levéltár közel félszáz középkori oklevele elpusztult.⁶

Pápa első megjelenése az írott forrásokban nem egyértelmű. Egy 1061-ben kelt oklevél említ egy Pápa nevű települést, melyről sokáig úgy tartotta a kutatás, hogy a mai Veszprém megyei Pápával azonos. Ottó somogyi ispán ebben az évben alapította meg a zselicszentjakabi monostort, melyet birtokokkal látott el. Az adománylevélből kiderül, hogy egy pápai malmot (*molam in Papa*) is adott az apátságnak. A Tapolca folyó mentén létesült malmok előnye az volt, amint azt a földrajzi bevezetőben említettem, hogy a patak állandó fagypont feletti hőmérséklete (egész évben 15,5 C°) lehetővé tette malmok egész éves működését. Az 1061-es említés azonban nem egyértelműen a ma is Pápának nevezett városra vonatkozik. A tatárjárás előtti magyarországi településnevek azonosítása ugyanis komoly problémákba ütközik, mivel több település is előfordul egyazon néven. Kristó Gyula 1996-os tanulmányában bebizonyította, hogy a zselicszentjakabi oklevélben található Pápa, a Somogy megyében lévő Kálmánca határában helyezkedhetett el. Ezt a Somogy megyében lévő Pápát egy 1193-as oklevél is említi hídja kapcsán, tehát vízimalma is lehetett, valamint Zselicszentjakabhoz való közelsége sem elhanyagolható érv. A vízimalmok jelenlétét a somogyi Pápán a rengeteg fennmaradt 19. századi dűlőnév is bizonyítja (Malom-árok, Malom-sűrű, Malom-ódal). Ezt az 1061-es oklevélben Pápának nevezett települést azonban a későbbi írott források más néven említik, a Pápa név csak határrésznévként élt tovább. Ennek oka a 12. században I. Kálmán király által odatelepített csehekben keresendő. A falut ettől fogva az odaköltöző idegen etnikumról nevezték el, Csehi majd ebből és I. Kálmán nevéből (Kálmán-csehi) jött létre a Kálmánca torzult névalak.⁷

Solymosi László volt az, aki egy 1996-os tanulmányában felvetette, hogy a város első említése nem az 1061-es, de nem is az 1225-ös oklevél (Kristó szerint ez az első, lásd később) lenne. Solymosi szerint először az 1214-ben kelt királyi adománylevél említi biztosan a Veszprém megyei Pápát. II. András király János fia Hektornak adományozza a soproni vár joghatósága alá tartozó hat ekealjnyi Nóráp nevű földet. A birtokot a győri püspök iktatta Hektornak, aki András fiának jegyesét Bulgáriából Magyarországra kísérte. A határok leírásakor történik említés egy Pápáról jövő útról („...viam, quae venit de Papa”). Az oklevélben szereplő Veszprém megyei Nóráp falu Pápától délre helyezkedett el.⁸ Pápa két

⁶ KUBINYI 1994. 75.

⁷ KRISTÓ 1996. 12–16.

⁸ SOLYMOSI 1996. 31–32.

jelentős középkori kereskedelmi út között feküdt. Az egyik a Duna-mentén a Budát Béccsel összekötő, a másik a Vasváron keresztül Észak-Itáliába tartó nemzetközi úthálózat szakasza volt. Ennek a két nagy út által közrefogott közép-dunántúli résznek a középpontjában helyezkedett el Pápa városa. A településen legalább kilenc jelentősebb út futott össze, melyek a magasabb rendű utakhoz tartottak.⁹ Az 1214-es forráshelyben említett út Somlóvásárhely felé tarthatott, itt lehettek a pápaiak szőlőbirtokai, valamint ez az út futhatott ki a Vasvári Itália felé tartó úthoz.¹⁰

A város következő említése 1225-ből származik. Kristó Gyula szerint ez a Veszprém megyei Pápa első, hiteles, írott forrása. Ebben az évben említést tesznek Smaragd pápai főesperesről, aki a Vág partján álló palotáját és a hozzátartozó Szentlélek-kápolnát még életében a pannonthalmi apátságnak adományozta.¹¹ Ez az adat több szempontból is nagyon informatív. Egyes főesperességek a Szent István-kori megyeszervezetre vezethetők vissza, a főesperes elődje volt az ispáni vár keresztelőegyházának papja. Más főesperességek elődjének királyi/királynéi udvarházak tekinthetők. Mivel Pápa vármegye sem a 11. században, sem később nem létezett, az első lehetőséget ki kell zárunk. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy egy korai fa-föld szerkezetes (egyes részei kőből is épülhettek, lásd később) udvarház volt Pápán, amihez kapcsolható a pápai főesperesség létrejötte. A helyzetet azonban tovább bonyolítja az a tény, hogy a középkorban a pápai főesperesi kerület a győri püspökséghez tartozott. Ez vagy abból következett, hogy a Bakonyalja még nem volt benépesülve Veszprém megye megalakulásakor, vagy eredetileg is egy önálló egységet képezett.¹² Kristó Gyula szerint az államalapítás korában először az egyházi megyeszervezet alakult ki, a világi vármegyerendszer csak később tudta lefedni az egész országot. Kristó úgy képzei el, hogy a pápai főesperesség a győri püspökségen belül nagyjából 1110 körül alakulhatott ki, ekkor még a kapuvári várszervezethez tartozhatott az itt álló korai udvarház. A veszprémi várelemek expanziójával és a Bakony benépesülésével párhuzamosan a 12. század folyamán olvadhatott be Pápa a terjeszkedő Veszprém vármegyébe. A főesperesség győri egyházmegyéhez való viszonya azonban ezt követően is szilárd maradt, a világi szervezetben végbement váltás az egyházi szervezetben nem okozott változást.¹³ A pápai főesperesi templom helyét nem ismerjük. Kubinyi 1994-es tanulmányában felveti annak lehetőségét, hogy a mai Pápa közigazgatási területén kívül is állhatott. Bellérszeg (az Árpád-kori Pápa része) határjárásában

⁹KUBINYI 1994. 92.

¹⁰Memoriae Commendamus 2010 26.

¹¹KRISTÓ 1996. 17.

¹²KUBINYI 1994. 75–76.

¹³KRISTÓ 1996. 19.

lévő Boldogasszony templom említésére hivatkozik, szerinte talán az lehetett a főesperesi egyház. Egy másik lehetőségként említi a pápai Szent Mihály arkangyal egyházat, amelyet egy 1512-ből származó oklevélből ismerünk, ennek azonban a helyét sem tudjuk.¹⁴

A főesperességek székhelyén általában két templom állt: a helyi plébániatemplom és a főesperesi templom. A pápai plébániatemplom (melyet Szent István első vértanú tiszteletére szenteltek) 1397-től ki volt véve a megyéspüspöki joghatóság alól és közvetlenül az esztergomi érsekhez tartozott. Ezek az exempt egyházak, kimutathatóan már az Árpád-korban megkapták az exemptiót, mivel királyi alapítású egyházak (ún. kápolnák) voltak, melyek általában királyi udvarházak mellett épültek. A pápai plébániatemplom és a királyi/királynéi udvarház szoros kapcsolata mutatkozik meg abban cselekedetben is, hogy a király a pápai vásárvámost a plébániának adományozta. Az, hogy a pápai plébániatemplomot Szent István első vértanú és nem I. Szent István király tiszteletére szentelték, azt bizonyítja, hogy még 1083 előtt kellett felépülnie. A 2011-es nyári ásatás során a barokk templom mellől előkerült gótikus szentély minden bizonnyal az Árpád-kori templom átépítése, vagy bővítése során jött létre, mivel a templom mellett „S” végű hajkarikát tartalmazó sír is volt. Valószínűleg ehhez közel, a későbbi vár helyén állhatott egy 11. századi curia, mely egyben birtokközpontként is funkcionált.¹⁵ Kristó Gyula nem ért egyet Kubinyi azon nézetével, miszerint a pápai főesperesség szoros kapcsolatban állt az itt létrejövő udvarnokispánsággal. Nem tartja biztosnak, hogy létezik rendszerszerű összefüggés az udvarnokispáni központok és a főesperesi székhelyek között.¹⁶

IV. Béla király uralkodása idejéből több oklevelet ismerünk, mely említi Pápát. Az első 1245-ből származik, és a város plébánosához, Pálhoz szól, aki a tatárjárás idején, mint hűséges káplár és prokurátor szolgálta a királyt. A tatárjárás nem okozhatott nagy pusztítást Pápán, erről sem írott, sem régészeti emlék nem tanúskodik (kivéve egy, mára már elveszett kincsleletet). Gerő szerint a város még nem állhatott akkora fejlettségi szinten, hogy épületeiben a mongol betörés komolyabb pusztítást tudott volna véghezvinni. Az ásatások során valóban nem volt megfogható a tatárjárásra jellemző pusztítási réteg. Ennek ellenére fennmaradt egy hagyomány, mely még a 18. században, Bél Mátyás munkájában is feltűnik. A pápaiak úgy tartották, hogy a 13. században őseik a tatárok elől a Bakony erdeibe menekültek és ott építettek maguknak várat (Pápa-vár). Bél művében felmérte a romokat, és azokról rajzot is készített. Gerő azonban megállapítja, hogy itt inkább valami névcsereéről

¹⁴ KUBINYI 1994. 100.

¹⁵ KUBINYI 1994. 75–76.

¹⁶ KRISTÓ 1996. 19.

lehet szó, vagy egyszerűen csak egy néphagyomány került megörökítésre, mivel semmiféle várnak nincs nyoma a környéken.¹⁷

Egy másik, 1245-ből származó forrásban említik a pápai udvarnokok (a király alá tartozó gazdaságok szolgálónépei) szabadjait Ozorsuka faluból. 1251-ben szó esik a várost ellátó vízről (Tapulcza), melyről egy malmot a király elajándékoz.¹⁸ 1266-ban Farkast, a pápai udvarnokok ispánját említik, aki átadta a király által eladományozott uzsali udvarnokföldröket az új birtokosnak. Még 1378-ban is királyi udvarnokok lakta településként tűnik fel Pápa városa az oklevelekben. Ezekből az adatokból az állapítható meg, hogy Pápa az Árpád-korban a királyi udvartartás ellátását szolgáló udvarnoktelepülés, sőt egy udvarnokispánság központja volt. Az udvarnokispánság egykori tartozékait és kiterjedését nem lehet pontosan meghatározni. Emellett kérdéses a kapcsolata a bakonyi erdőispánsággal is. A régió helyneveiből és az írott forrásokból az azonban biztosan megállapítható, hogy a középkorban Pápa környékén sok szolgáltatótelepülés volt, melyek szolgálónépe vagy a pápai udvarnokispánsághoz, vagy a bakonyi erdőispánsághoz tartozott. A helynévanyag alapján a falvakból ismerünk csatárokat, juhászokat, kovácsokat, lovászokat, szakácsokat, kenyérsütőket, takácsokat és udvarnokokat.¹⁹ A Fő téren feltárt Árpád-kori település is ebbe a szolgáltató rendszerbe illeszkedhetett.

Ezzel az udvarnokispánsággal függött össze a pápai főesperesség is. Az itt székelő udvarnokispánnak bizonyára volt valamilyen erődített épülete is, de az sem biztos, hogy ez az uradalmi központ és a királyi udvarház két külön épület volt. Elméletileg nem zárható ki, hogy ez a korai udvarház a 15. század elején épült pápai vár helyén állt. Az sem lehetetlen, hogy itt nem egy királyi, hanem egy királynéi udvarházzal van dolgunk. A királynéi népek meglétére utal a térségben a Mezőlak és Pápa között, Pápától nyugatra fekvő középkori település, Asszonyfalva neve, mivel az asszony előtagú helynevek általában királynéi birtoklásra utalnak. Ma ennek az elpusztult településnek az emlékét az Asszonyfapuszta helységnév őrzi.²⁰

Nem eldöntött az a kérdés, hogy vajon mit is értettek az Árpád-korban Pápán. Az előbb említett 1245-ös oklevél, mely egy határjárást tartalmaz, Ozorsuka falut, mint Pápa részét említi. Ebből az következik, hogy a középkori Pápa helységnév a mai településnél nagyobb területet jelenthetett. A 15. században Zsemlért (a szó etimológiája alapján valószínűleg királyi szolgálónépek, kenyérsütők laktak itt) vagylagosan Pápának is nevezik,

¹⁷ GERŐ 1959. 25.

¹⁸ GERŐ 1959. 24.

¹⁹ KUBINYI 1994. 76–78.

²⁰ KUBINYI 1994. 76–78.

de nem mezővárosnak, mint az igazi Pápát, hanem birtoknak, falunak (*possessio*). Pápai birtokként jelenik meg a forrásokban Bellérszeg is, melyet néha Felsőpápának is neveztek. Írott forrásokból tudjuk, hogy Udvarsoka (a helynév az udvarnokokra utal) valószínűleg a Szent László utcától délre terült el. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kori Pápa területe a késő középkorinál jóval nagyobb volt, több kisebb településből állt össze. Erre jó párhuzam az esztergomi²¹ és a 10–12. századi német településszerkezet. A preurbánus települések központi városmagja körül kisebb, egyházi intézményekkel összefüggő településekből álló gyűrű alakult ki, hasonlóan Pápához.²² Ez nem véletlen, mivel a nyugati országhatárhoz közel fekvő település életére nagy hatással volt a német nyelvterületű szomszédos régió, ahogy ez a 2011-es ásatás importkerámia anyagában is tükröződik. A városiasodás megkezdődésekor sok környező település beleolvadt a központi magba. Pápa várossá fejlődése már elég korán megkezdődhetett. Ezt az itt lévő királyi/királynői udvarháznak, főesperességének, udvarnokispánjának, szombati hetipiacának is köszönhetette. Erre először 1363-ból ismerünk konkrét adatot, de a fent említett vásárvám adományozásból arra lehet következtetni, hogy már korábban is tartottak Pápán hetivásárt. A szombati hetipiac is a koraiság bizonyítéka, mivel az ispánsági központokban is mindig szombaton tartottak vásárt. A 10–12. században a térségbeli falvak belső szerkezete még nem szilárdult meg, erre csak a 13–14. században került sor, amikor ebben a térségben létrejött a soros-utcás elrendeződés.²³

Az Árpád-kori Pápa tehát egy területileg széttagolt preurbánus település volt. Létezett egy királyi/királynői udvarház, udvarnokispáni székhely, egy plébánia és egy főesperesi templom. Már a korai időszaktól kezdve szombati hetipiacot tartottak, ipari szükségleteiket a környékbeli szolgálonépek látták el a falvakból. A Tapolca folyó különleges vízimai az egész középkor folyamán fontos szerepet töltöttek be a város életében. A települések helye még nem alakult ki véglegesen, egyesek eltűntek, mások beolvadtak a későbbi Pápa mezővárosba.²⁴

A Pápán végzett régészeti kutatásokról (az Árpád-korra vonatkozóan)

A kutatásom számára legfontosabb ásatások 1994 nyarán a Hantai u. 11. számú telek kertjében lévő szórványok előkerülésével kezdődtek. Ez a terület az egykori Hanta faluhoz

²¹ LÁZÁR 1998. 9.

²² HARIS 1994. 43–44.

²³ KUBINYI 1994. 79–80.

²⁴ KUBYINI 1994. 80.

tartozhatott, a mai pápa déli részén található (1. tábla/10.). Az Árpád-korban különálló település nevét máig őrzi a feltárás közelében elhelyezkedő romos Hantai malom (1588-ban említik először), és az utca elnevezése. Karácsony József egy közepen átlukasztott III. Béla érmét és egy emberi combcsontot talált. Ilon Gábor feltételezi, hogy a lelőhely közelében egy Árpád-kori temetőnek, falunak és jó esetben templomnak is lennie kellett. 1995 és 1996 nyarán feltárást végzett, és Árpád-kori házak kerültek elő a Tapolcai-patak 1960-as években kiszáradt medrétől 250 m-re.²⁵ Hanta falut először 1488-ban említik az írott források, a 13. század első felében alapított Hantai prépostság (ez a középkorban Veszprém vármegyéhez tartozott, ma Komárom-Esztergomban található) birtoka lehetett már a korai időkben is. A falut 1557-ben már pusztaként említik, lakosai Pápára húzódtak.²⁶

Az 1995-ben előkerült 1. Árpád-kori veremház kiterjedése 325x290 cm volt és az északi oldalon egy szélfogó kerítés tartozott hozzá. Az épület belsejében egy vesszővázas, agyaggal tapasztott, kívül mészkőből rakott, beszakadt kemencét sikerült feltárni. Tüzelőnyílása a ház belsejébe nyílt, délre, 90 cm átmérőjű volt a sütőfelülete. A ház délkeleti sarkán sikerült megfogni az enyhén lemélyülő bejáratot, a délnyugati oldalon egy gabonásverem helyezkedett el. A verem erősen hasasodó alja faszenes volt. Az alsó rétegében csigákat is találtak, de gabonafélék nyomára nem akadtak. A ház betöltése zsíros, fekete, átégett talaj volt paticsal keverve, melyből kerámia és állatcsont került elő. A ház egyik belső cölöplyukától északra egy égett foltból egy őszibarackmag is előkerült. A kerámiaanyagból kiemelendő egy bordásnyakú edény nyaktöredéke, egy bográcsperem, valamint több fazéktöredék, melyek az Árpád-kor elejére keltezhetőek. A 2. számú ház az előzőtől nem messze került elő, betöltésében gímszarvasagancsot, paticsot, kerámiát találtak. Mérete 365x365 cm volt. Délkeleti sarkában egy kemence helyezkedett el, ennek omladékát a ház északkeleti sarkába dobálva találták meg. A két sarok között gyepvasércek, rengeteg állatcsont és egy ferde bevagdósos díszű fazéktöredék került elő. Az épület két végében egy-egy ágasfa helyét lehetett megfigyelni. A 3. ház az elsőhöz hasonlóan szélfogó kerítéssel és kemencével rendelkezett, de annál nagyobb, 425x350 cm kiterjedésű volt. A belül sározott tüzelőnyílása nyugat felé nézett, délről egy nagyméretű malomkő határolta. A 20–30 cm-es tapasztott platni alatt folyami kövekkel kirakott felület volt, melyek között csontok is előfordultak. Ehhez hasonlóak a Fő téren is előkerültek. A tüzelő előtt egy 135 cm átmérőjű hamuzógödör volt, melyből gyepvas darabok és egy bogrács töredék is előkerült. Ennek a háznak egy korábbi fázisa is jelentkezett (4. ház), de ennek a nagysága nem volt mérhető. A 3.

²⁵ ILON 1996. 297.

²⁶ MRT 1972. 206.

ház hamusgödrében találták meg az idősebb (4. ház) kemencéjének kőomladékát. A két ház betöltése erősen faszenes, porózus, szürke föld volt.²⁷

1995 novemberében Ilon kísérletet tett az előbb bemutatott Árpád-kori településrészlethez tartozó temető feltárására. Azonban a gépi homokkitermelésnek köszönhetően már csak a kegyeletből visszatemetett embercsontokat találták meg, középkori kerámianyaggal (Árpád-kortól az újkorig) keverve. A csontokból mintát vettek és radiocarbon vizsgálattal megállapították a korát: Kr. u. 1265, mely időpont a késő Árpád-kori keltezést (melyet a szórványként talált III. Béla átfűrt pénz is megerősít) tette lehetővé.²⁸

Az előző évi feltárásokat 1996 nyarán folytatták az Árpád-kori településen. Előkerült egy újabb földbe mélyített lakóház, melynek mérete 300x275–325 cm volt. Az északkeleti sarkában állt a jól átégett, mészkőből rakott, kívül négyszögletes, belül kör alakú sütőfelülettel rendelkező tapasztott kemence. Alján néhány folyami kavics helyezkedett el. A ház északkelet-délnyugati tengelyében egy erősen paticsos sáv húzódott. Egy-két paticsdarabon vessző és nád lenyomata is észrevehető volt. Ilon szerint a ház favázás, vessző és nádfonatos, sározott oldalú volt. A ház bejárata az északkeleti sarokban a kemence mellett lehetett, egy 20. századi gödör viszont elpusztította a nagy részét, így ezt csak sejteni lehet. Ebben a kiugrásban szintén egy barackmag került elő. A ház déli sarkában egy négyszögletes munkagödört sikerült feltárni. Az épület keleti és nyugati oldalának közepén, nagy, mély cölöplyukak helyezkedtek el. A ház betöltése erősen faszenes volt, benne sok Árpád-kori edénytöredéket találtak. Az előzőtől nyugatra egy másik ház is előkerült, kiterjedése 350x450 cm volt. Kemencéje köves foltként jelentkezett, tapasztott, kiégett platnija volt, de az objektumokat későbbi szántásnyomok ronsolták. Ez a ház alapárkos, felmenő falú, kéthelyiséges épület lehetett. A kemence mellett egy gödört tártak fel, amiben paticsdarabok, egy vastárgy és kövek voltak. A délnyugati sarkának közelében egy árkot lehetett megfigyelni, melyben cölöplyukak voltak. Ezt egy telekelválasztó kerítésként értelmezték. A 3. ház szinte teljesen négyszögletes volt. Északnyugati sarkában egy alig átégett sütőfelületű kőkemence állt. A fekete betöltésből az egyetlen lelet egy bográcsperem volt. A ház mellett egy másik Árpád-kori ház állhatott, melyet teljesen tönkretett egy újkori objektum. Leletanyagában bográcsalj töredék és más korai fazékdarabok is voltak. A 4. ház kemencéjének sárga agyagos foltja is előkerült, maga az épület azonban a feltárt területen

²⁷ ILON 1996. 297–302.

²⁸ ILON 1996. 302–303.

kívülre esett. A házakon kívül külső kemencék nyomait is sikerült feltárni. Ezeket kövek, sárga agyag és tapasztásnyomok jellemezték, részben elszántották őket.²⁹

Az ásatásból kirajzolódott település képe hasonlít az Írásné Melis Katalin által feltárt szigetszentmiklósi 11–12. századi Árpád-kori település szerkezetére. Összesen nyolc épület került feltárássra. A házak hossz tengelye egy kivétellel, a domb tengelyének irányában a Tapolca patakka párhuzamosan futott. Ez a tájolás a lejtés és az uralkodó szélirány miatt jött létre. A járósíntek nem voltak lesározva, a mai felszíntől 50–87 cm-re helyezkedtek el. A házak lekerekített sarkúak, függőleges felmenő falúak voltak. A falak sárral tapasztott sövény szerkezetűek lehettek, a tető szelemenjét ágasfák tartották. Minden épületben mészkőből rakott, boltozott kemence volt megfigyelhető, többnyire a bejárat mellett. Egyetlen házban látszottak csak egy másodlagos megújítás nyomai. Különlegességnek számít az 1996-os ásatáson előkerült falalapárkos ház, földfelszíni, kétsejtű kemencével. A feltárt objektumok a kerámiaanyag alapján a 9–11. századra keltezhetőek. Ilon feltételezte egy közeli templom meglétét is, de ez nem került elő, ahogyan a temető korai fázisát is, de ezt is csak valószínűsíteni lehet.³⁰ Kérdéses azonban a kései temetőhöz tartozó házak elhelyezkedése, mivel az innen előkerült kerámiák egyértelműen csak a 11. századig keltezhetőek.

A kastély régészeti kutatása 1964-ben vette kezdetét, Mithay Sándor vezetésével. A késő középkori leleteken kívül Árpád-kori kerámia is előkerült a területen (1. tábla/4.). A helytörténészek körében már a vár ásatása előtt elterjedt nézet volt, hogy az udvarnokispáni települést az Eszterházy kastély környékén kell keresni. Bognár István ezt a forrásokban szereplő Udvarsokáival, míg a Gerő-Sedlmayr szerzőpáros inkább Bellérszeggel azonosítja. Azonban ma már úgy vélik, valószínűleg egyik feltételezés sem helyes.³¹ A mai Eszterházy kastély alatt keresendő az egykori korai udvarnokispáni székhely épülete is. Mithay Sándor szerint a várkastély északnyugati részén feltárt 143 cm vastag kőfal is ehhez tartozhatott.³² Pálffy felveti annak lehetőségét, hogy az ispáni udvarháznak az 1597-es ostromkor felrobbantott, tő felé eső kerek torony is része lehetett.³³

1982-ben Mithay Sándor, majd 1996-ban Rainer Pál és Ughy István kisebb leletmentéseket végzett a Fő téren (1. tábla/5.). Mindkét ásatás alkalmával a késő gótikus Szent István vértanú plébániatemplom déli falszakaszának részei kerültek elő, a hozzá tartozó kisebb temetőrészekkel. 2010-ben Szvath Márton végzett a felújítási munkálatokhoz

²⁹ ILON 1996. 303–304.

³⁰ ILON 1996. 304–305.

³¹ MRT 1972. 193.

³² MITHAY 1988. 44.

³³ PÁLFFY 1997. 165.

kapcsolódó próbafeltárást. Összesen 10, változó méretű szelvényt nyitott, a tér különböző pontjain. A barokk plébániatemplom körül elhelyezkedő szelvényekben előkerült falakból rekonstruálhatóvá vált a középkori templom alaprajza. Az épület három hajós lehetett, a nyolcszög három oldalával záródó poligonális szentéllyel. Egy 1732-es leírásban a templomot egyhajósként említik,³⁴ ami arra utal, hogy a három hajó csarnokszerűen egymásba nyílhatott. A sokszögzáródású szentély a templom jelenlegi déli oldala alatt helyezkedik el, arra szinte merőlegesen, keletelve. Az ásatásból kiderült, hogy az 1773-as átépítéskor a régi falakat nem bontották vissza teljesen, csak az építési szintig és a mai aszfaltburkolat alatt 3035 cm-rel jelentkeztek. A tér keleti oldalán megtalálták a kőből rakott, templom körüli temető északnyugat-délkelet irányú körítőfalát. 11–12. századi telepjelenségek (veremház, tárológödrök, cölöphelyek, karószerkezetes sövényfal hosszan húzódó alapárkai, több kemence, egy gerendaszerkezetes épület) kerültek elő a déli és délkeleti oldalon nyitott két szelvényben, valamint a plébániatemplomtól nyugatra. Különleges leletnek számított egy 12. századi házhoz tartozó, szájával lefelé fordított fazék, mely alatt madárcsontok heverték. A templomtól nyugatra lévő szelvényekben az Árpád-kori objektumok jelentkezési mélysége 70–80 cm, míg a délkeleti szakaszon sokkal mélyebben, 310–320 cm-en érték el őket.³⁵

Hasonló plébániatemplomot tártak fel Esztergomban, a királyi városban is. Az itt előkerült sokszögzáródású szentély egy 11. századi patkó alakú apszis 14. századi átépítésekor jött létre. A pápai templom újjáépítésére valószínűleg egy évszázaddal később kerülhetett sor, de a folyamat nagyon hasonló az esztergomihoz, hiszen itt is feltételezhető egy kora Árpád-kori előzmény. A két város története nem csak a templom periódusaiban mutat egyezéseket. Az esztergomi királyi városban is királyi szolgálonépek, udvarnokok éltek, valamint itt is a 14. században történhetett egy nagy átalakulás a város képében. Még a városrész topográfiája is nagyon hasonló, hiszen Esztergomban is a Szent Lőrinc plébániatemplomtól délre terült el a piactér, a városrészt a korai időkben vízesárok, majd fal vette körül.³⁶

A Korvin utca 9. szám alatt (1. tábla/3.) Ilon Gábor végzett leletmentést 1986-ban. Az innen előkerült 12–13. századra keltezhető cölöpvázaz, sározott falú, egykor a felszínen álló (vagy felmenő falú gödörház) épület a 13. században pusztulhatott el tűz által.³⁷ A 13. századi égett rétegeket általában a tatárjárás kori pusztításhoz szokás kapcsolni, azonban a Fő téri nagy felületű feltárás során hasonló jelenséget nem figyeltünk meg. A Korvin utcában feltárt

³⁴ HERMANN 1999. 64. lábjegyzet

³⁵ SZVATH 2010. 321–322.

³⁶ HORVÁTH 2001. 237.

³⁷ ILON 1992.6264.

épület jellege a hantaival egyezik meg, azonban a Fő téri Árpád-kori onjektumokhoz való közelsége alapján úgy vélem, a két lelőhely azonos településrészhez tartozhatott.

Pápán 1907-ben egy új ház alapozásakor egy friesachi dénárokból álló kincsleletre bukkantak. A tatárjáráskor elrejtett együttes a későbbi Halász kapu közelében került elő (1. tábla/6.), a mai Március 15. téren. Akkor a református kollégium gyűjteményébe került, azonban 1972-ben az MRT íróinak már nem volt információja a lelet hollétéről.³⁸

Torma István az MRT kötet készítésekor 1968-ban terepbejárást végzett Böröllőpusztán (ma a Mező u. és az Acsádi u. kereszteződése, 1. tábla/1.). Itt nagyszámú Árpád-kori (bográcsok és fazekak) és késő középkori cseréptöredéket talált, valamint egy 0,5–1 m-es kiemelkedésen kőfalra utaló habarcsnyomokat. A rádliminta megjelenése alapján már a 11. században is lakott rész lehetett. Ezt a lelőhelyet az először 1345-ben említett Böröllő faluval azonosíthatjuk, melyet kisnemesek laktak. A 17. században a település pusztává vált, elhagyatott nemesi kúriát is említenek itt a források.³⁹

1900-ban a Táncsics Mihály u. nyugati részén egy homokbányát nyitottak (1. tábla/2.). A munkálatok során sok csontváz és edény került elő. Mithay Sándor 1965-ben végzett leletmentést ezen a területen és sikerült 11 bolygatatlan sírt is feltárnia. Két sírban jellemzően kora középkori mellékletek („S” végű karikaékszer, bronzkarika és egy hosszúkás ezüstlemezzel borított barnás üveggyöngy) kerültek elő. Mithay a mellékletek és a földből előkerült Árpád-kori cserepek, valamint egy kései bronzsarkantyú alapján a középkori Bellérszeg faluval azonosította a lelőhelyet. Erről a településről először csak 1405-ben van írott adat, azonban a leletek alapján megállapítható, hogy már az Árpád-korban is létezett.⁴⁰

Az egykori téglagyár helyén (1. tábla/7.) szintén sok Árpád-kori cserép került napvilágra, melyek közül kiemelkedő egy szinte teljes cseréppalack.⁴¹ Az edény az összedolgozásánál törhetett ketté, ahol az egykori fazekasmester a nyakrészt a testtel összedolgozta. Az MRT írói ezt a területet a középkori Parlagszeg faluval azonosították, melynek a Tapolcán álló malmát is említik 1451-ben. A malom még a 17. században is működött azonban a település valószínűleg az Árpád-kor végén elnéptelenedett.⁴²

A késő középkori forrásokból ismert egykori Sávoly falu területéről (a mai Törzsökhegy városrésztől nyugatra, 1. tábla/8.) is gyűjtöttek Árpád-kori kerámiát, tehát valószínűsíthető, hogy ez a falu is az Árpád-korra vezethető vissza. A források nemeseket

³⁸ MRT 1972. 199.

³⁹ MRT 1972. 204.

⁴⁰ MRT 1972. 204.

⁴¹ MRT 1972. 205.

⁴² MRT 1972. 205.

említenek innen, amit megerősít az 1968-ban homokkitermelés közben elbontott kőfalak megléte is. 1545-ben néptelenedett el, lakói Ugodra költöztek.⁴³

Szintén Árpád kori cserepeket gyűjtöttek Agyaglik falu területéről (1. tábla/9.). A késő középkori oklevelek szinte kivétel nélkül a település malmaival (itt 3-4 malom biztosan működött) és a körülöttük forgó peres ügyekkel foglalkoznak. Agyaglik sem élte túl a középkort, 1495-ben már pusztaként említik.⁴⁴

A 2011-es ásatás a pápai Fő téren

2011-ben a pápai Fő tér felújítása miatt a tervezett jégpálya és a közműnyomvonalak által érintett terület került feltárássra (2. tábla). Az ásatást Mordovin Maxim vezette, két szakaszban. A nyári ásatás során a közművek mentén nyitottunk szelvényeket. Az így kapott nyári szelvényrendszer a tér déli és nyugati széle mentén, majd „L” alakban a templom nyugati részén húzódott. Közvetlenül a templom nyugati fala mellett is nyitottunk néhány szelvényt, melyekből főleg késő középkori és kora újkori sírok kerültek elő. A barokk templom előtt lévő szelvényekből előkerült a középkori templom körítőfala, a cinterem sírjai és a templom gótikus szentélye. Az őszi ásatás során sikerült megtalálni a gótikus templom délnyugati tornyát és részben a déli mellékhajó déli falát is.

Az itt megtalált Árpád-kori település már a 10–11. században a Fő téren állt, és talán az egész templom-dombra kiterjedt. A telepjelenségek minden esetben a sárga – vörösesbarna homokos altalajba mélyültek. Ez a település több rétegű volt, de a rétegek különválasztására nem minden esetben nyílt lehetőség. Úgy tűnik, hogy a korszakhoz köthető objektumok a tér délnyugati sarkában mutatnak nagyobb koncentrációt. Az itt megfigyelt jelenségeket és kerámiaanyagot részletesebben a következő részekben tárgyalom. A jellegzetes Árpád-kori kerámia mellett kevés vastárgy és sok állatcsont került elő. A tér délkeleti sarkában egy hosszabb árokrendszert sikerült dokumentálnunk, mely a mai Eszterházy kastély területén lévő és a fő téri települést választhatta el. Az egész feltárás területén egy szürkés, homokos planírozási réteg zárta le az Árpád-kori településhez tartozó rétegsort. A belőle előkerült kevés számú lelet a 13–14. század fordulójára volt keltezhető. A planírozási réteg egyben a terület legkorábbi, szilárd térburkolatának szolgált alapozásként. A késő Árpád-kori földbe mélyített objektumokat tervszerűen tölthették fel, majd a terület elegyengetése után egy

⁴³ MRT 1972. 205.

⁴⁴ MRT 1972. 206.

kavicsos burkolatot készítettek. Az így létrejött, kifejezetten városias jellegű piactér a mai Fő tér déli felét foglalta el.

Objektumok leírása

Az alábbiakban az általam feldolgozott II/1–5. szelvényekben talált Árpád-kori objektumokat írom le. Választásom azért esett erre a területre (2. tábla, késsel bekeretezve), mivel ebben az öt szelvényben mutatkoztak a legsűrűbbnek a 10–13. századi objektumok és innen került elő a legtöbb kerámia is. A Fő tér belső részén az Árpád-kori rétegeket újkori épületek bolygatták, így az innen előkerült anyag igen szegényes és félrevezető lett volna. Az objektumokat a belőlük előkerült cserepek és a rétegviszonyok alapján datáltam. A keltezésére vonatkozó részletes indoklást lentebb, a kerámiaanyagot tárgyaló részeknél ismertetem. Ugyanígy járok el a rétegviszonyok leírásánál is, mely az objektumok után következik.

Külső kemencék

A Fő téren előkerült külső kemencék boltozott, földbe vájt, kerek, vagy négyzetes sütőfelületű agyagkemencéből és a hozzátartozó munkagödörből állnak. Az itt talált kemencék aljának agyagtapasztása kivétel nélkül tartalmazott köveket, folyami kavicsokat és néha állatcsontokat is azért, hogy a hőtartó képességüket növeljék. Méri István eddig nem cáfolt megfigyelései szerint ezeket a kemencéket nem használták ipari célokra. Sűrű előfordulások miatt feltételezhető, hogy minden Árpád-kori veremházhoz tartozott egy szabadban álló tüzelő, melyet nyári konyhaként használhattak.⁴⁵ Mivel az általam vizsgált öt szelvény nem tartalmazott Árpád-kori veremházakat, ezért a házakon belül lévő, általában sarokban álló kemencékre itt nem térek ki. Az itt bemutatásra kerülő kemencék egy kivételével (SNR-1772) biztosan a szabadban álltak.

A pápai II/1. szelvény déli sarkában egy **kétperiódusú külső kemencét** sikerült feltárni. A kemence első periódusában (3. tábla/2.) sárga agyagos tapasztású, vörösre égett platnijú, réteges, vörös-sárga betöltésű gödör volt (SNR-1429). A tapasztását 6–10 cm vastagon lehetett megfogni. A kemence tömör betöltése tudatos betapasztásnak tűnik, mellyel előkészítették az újabb, köves platnijú periódust. A tüzelőberendezés alakja négyzetes, alja

⁴⁵ TAKÁCS 1993. a 35–37.

lapos volt. Ehhez a korai periódushoz tartozik egy kisebb méretű (190x60 cm) hamusgödör (SNR-1428), mely a kemencétől északra helyezkedett el. A második, kövekkel kirakott periódusa (SNR-1646) is megfigyelhető volt. Ez a kemence közvetlenül az SNR-1645-ös késő Árpád-kori réteg alatt helyezkedett el. A gödör alján égett felületű köveket, az egyik (egyetlen feltárható) sarokban pedig egy cölöphelyet találtunk, mely a kemencét fedő tetőszerkezethez tartozhatott. A betöltésben sok állatsont és kevés, inkább késő Árpád-kori jellegű kerámia volt. Ez a második periódusú, köves felületű kemence valószínűleg füstölő- vagy aszalókemence lehetett, mivel a kövek több rétegben voltak egymáson, felületük pedig kormos volt, a homok viszont, amibe beleásták őket, csak enyhén égett át.

Méri István szerint ezeket a kemencéket füstölésre használták. Úgy véli, valamilyen hirtelen lánggal ellobbanó, kevés hőt árasztó anyaggal (szalma, fű-félék) tüzelhettek bennük, hiszen nem az egyenletesen magas hő elérése volt a cél.⁴⁶ A kemence feltöltését mintha az altalajból termelték volna ki, kevert, sárga homok volt, faszénpöttyökkel. Ez arra utal, hogy a kemencét megszüntették és betöltötték (a késő Árpád-kori térrendezéskor), nem magától ment tönkre.

Ettől az objektumtól északkeletre, a II/12. szelvényben egy **agygából tapasztott, szintén kavicsos borítású kemence** sütőfelülete került elő (SNR-1772) az SNR-1409-es Árpád-kori réteg alatt (3. tábla/5.). A kövek kormosak voltak, helyenként szétégtek, széttöredeztek. A kemence szája kelet felé helyezkedett el, ott egy sekély hamusgödör nagyon csekély nyomát tudtuk megfigyelni az SNR-1410-es csatornaárok alatt. A platni nagyjából kör alakú lehetett, feltárt részlete 100x60 cm nagyságú, vastagsága 10–15 cm volt. A kemence nyugati oldalához igazodva 16 darab kisebb karóhelyet (SNR-1789–1818) és két kisebb cölöphelyet találtunk, melyek biztosan az objektumhoz tartoztak. Maga az SNR-1772-es objektum egy cölöpös sövényfonatos falú épület sarkában lévő, tapasztott, kavicsos borítású, kemence sütőfelülete lehetett. Ez az egyetlen olyan kemence ebből az öt szelvényből, melynél felmerül az objektum épületen belüli elhelyezkedése. A kemencét a belőle előkerült kerámiák alapján a 10–11. századra lehet datálni.

Az imént ismertetett kemencétől északnyugatra, az SNR-1430-as nagyméretű gödörtől északra, egy újabb **tüzelőhelyet** (SNR-1582) találtunk a II/3. szelvényben (5. tábla/1.), az SNR-1435-ös késő Árpád-kori réteg alatt. A kemence átégett, 2–3 cm vastag vörös platnijának és az alatta lévő hamus rétegnek a maradványa a II/3. szelvény északi falánál az SNR-1390 kábelcsatorna mellett került elő. A feltárt területe 28x44 cm volt. Munkagödre

⁴⁶ MÉRI 1963. 279.

(SNR-1431) mellett részben a kemencéhez illeszkedő kisebb cölöplyukakat tártunk fel (SNR-1583–1588), melyek átlagosan 7 cm mélyek voltak és 6–8 cm átmérővel rendelkeztek. A munkagödör 92 cm hosszú és 15 cm mély volt. A kemence keltezése a leletanyag hiányában kérdéses, az azonban egyértelmű, hogy az Árpád-kor kései harmada előtt lehetett használatban.

A következő **külső kemence** a II/4. szelvényben került elő (3. tábla/3; 4. tábla/2,3.). Lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú (120x150 cm), íves boltozatú tüzelőberendezés volt (SNR-1701). A nyugati metszetben egy kürtőszerű járat kapcsolta össze a kemence oldalát a feljebb lévő rétegekkel. Az objektum alján egy mélyedésben égett platni került elő, amelyet kb. 10 cm vastagon folyami görgetegkavicsokkal raktak ki. A sütőfelület közelében két cölöphely (SNR-1759, SNR-1751) került elő, melyek a kemence tetőszerkezetéhez tartozhattak. A kemence betöltése erősen kevert, sárga homokos, altalajból származó berétegződésekkel bővített barna, faszénzemcsés föld volt. A betöltés összetétele tudatos feltöltésre utal. Leletanyaga viszonylag kevés volt, főleg állatcsont, azonban a kevés kerámia alapján is biztosan a kora Árpád-korra (10–11. század) keltezhető. Később, a feltöltést követően, a kemencét megújították (SNR-1592), ennek a platniját az előzőnél 110 cm-rel magasabban találtuk meg (3. tábla/3). A kemence az Árpád-kori rétegek legtetején elhelyezkedő, zöldessárga agyagból készült és vörösre égett tüzelőhely volt, szintén pataki görgetegkövekkel kirakva. Keltezése nem egyértelmű, mivel csak igen kevés korjelző kerámia került elő a sütőfelületéből, valószínűleg a 11–12. században lehetett használatban. A kemence elbontása után a déli metszetfalnál úgy látszott, hogy volt egy kürtője (de lehet, hogy kettő), ami arra utal, hogy füstölésre használhatták.

Ettől az objektumtól északra egy újabb **kemence** került elő (SNR-1667). A jelenség téglalap alaprajzú volt, és az SNR-1435-ös késő Árpád-kori réteg alatt rajzolódott ki (3. tábla/3.). A tüzelőtér a gödör keleti felében helyezkedett el, az égett felület legalább 80x80 cm-es területet foglalt el. A platni nem égett át vörösre, de erősen kormos és faszenes volt, kövekből és apró folyami kavicsokból rakták ki. A gödör nyugati feltárt felében nem találtunk égett felületet, viszont előkerült egy cölöphely (SNR-1702) és talán ehhez az objektumhoz tartozhatott a kemencétől délkeletre lévő SNR-1751 cölöphely is, azonban nem zárhatjuk ki azt, hogy ez az imént bemutatott SNR-1701-hez tartozott, mivel a két kemence feltehetően egykorú. Ehhez hasonló alaprajzú kemence került elő Hidegségen a 12. századi Árpád-kori falu feltárásakor is. Az ásató Gömöri János a kemence falainak agyagtapasztásában megfigyelhető deszkanyomok alapján arra következtetett, hogy nem kenyérsütésre, hanem

aszalásra, vagy szárításra használhatták a tüzelőt. Az imént bemutatott pápai tűzhely is erre szolgálhatott, a téglalap alakú sütőfelület mellett a kőborítása is rokonítja a hidegségivel.⁴⁷

Az imént ismertetett három külső kemence (SNR-1701, SNR-1582, SNR-1667) és egy nagyméretű gödör (SNR-1430, ezt később fogom bemutatni) ilyen kis helyre (egy nagyjából 3x4,5 méteres területre) való koncentrálódása alapján valamilyen munkahelyiséget tételezhetünk fel (4. tábla/4; 5. tábla/1.). Ez a négy objektum nagyjából egykorú és nem elhanyagolható az sem, hogy egy nagyjából 30–40 cm mély gödörben helyezkednek el az egykori vélt járószinthez képest. A négy telepjelenség között elvéte kisebb cölöphelyeket, gödröket, talajszintbeli különbségeket láthatunk, melyek főleg a csoport északnyugati sarkában (SNR-1582-es kemence körül) koncentrálódnak. Lehetséges, hogy ezek valamilyen felépítménynek a részéhez tartozhattak, mely ezt a munkahelyiséget védhette.

Összességében elmondható, hogy a pápai külső kemencék a Méri István által meghatározott agyagból tapasztott, földbe vájt külső kemencék közé tartoznak.⁴⁸ Ismerünk ezekhez méreteiben is nagyon hasonló 1,5 méter hosszú külső tüzelőberendezéseket Ménfőcsanakról, de ugyanezen a helyen 4 méternél hosszabb is előkerült.⁴⁹ Lázár Sarolta 1977-ben tárt fel Kesztlőc-Tatárszálláson 10 darab Árpád-kori külső kemencét, melyeknek alját szintén kövekkel rakták ki, a jobb hőmegtartás miatt.⁵⁰ Fertőszentmiklóson is hasonlóan sok külső kemence került elő viszonylag kis területen.⁵¹

Gödrök

A II/3. szelvényben került elő egy nagyobb méretű (176x153 cm), ovális alakú, 85 cm mély **gödör** (SNR-1430), (5. tábla/1,2.). A gödör az SNR-1435-ös késő Árpád-kori réteg alatt helyezkedett el. Betöltődése fokozatosan ment végbe, mivel több, vékony, fekete, illetve sárgásbarna réteg látszódott benne a nyugati metszetben. Ehhez az objektumhoz kapcsolódik egy még nagyobb méretű gödör (SNR-1761). Nagyjából kerek alaprajzú, íves, lekerekített oldalú munkagödör lehetett, az SNR-1430-assal egykorú (11–12. századi). A déli felét méhkas alakúra képezték ki. Ettől keletre helyezkedett el a fentiekben ismertetett II/4. szelvényben lévő SNR-1701 külső kemence.

⁴⁷ GÖMÖRI 2002. 193–194.

⁴⁸ MÉRI 1963. 273.

⁴⁹ TAKÁCS 1996. c 203.

⁵⁰ LÁZÁR 1984. 71–77.

⁵¹ GÖMÖRI 2002. 163–174.

Az egymással szemben elhelyezkedő SNR-1701 és SNR-1667 kemencéktől keletre, egy nagyméretű **gödört** (SNR-1634/1635) sikerült feltárni a II/4–5. szelvényben (3. tábla/6; 5. tábla/1.). A gödör közvetlenül az SNR-1594-es késő Árpád-kori betöltési réteg alól indult. A betöltéséből előkerült kerámiák a gödör feltöltésének végét a 12–13. századra keltezik. Maga az alapréteg, melybe a gödört ásták, sötétbarna, erősen faszenes és kormos, néhol habarcsszemcsés volt, a gödör ezt a betöltést vágja. Az objektum enyhén méhkas alakú, erősen szenes-hamus rétegek voltak benne, a betöltését dél felől végezték. Hozzá tartozhattak a szelvényben előkerült cölöphelyek (SNR-1664, SNR-1669, SNR-1674). Elképzelhető, hogy ez a három átlagosan 30 cm átmérőjű és 35–40 cm mély cölöphely egy faszerkezet részét képezhette, mely a gödör (esetleg egy gazdasági épület) fölött állt. Ehhez hasonló nagyméretű, cölöpökkel körbevett gödört sikerült feltárni Fertőszentmiklóson is, bár ebben az esetben a megfigyelt meneteles lejárát egyértelműsítette a tároló funkciót.⁵²

Esetleges földfelszíni épületek, kerítések

Kárpát-medence más részeihez hasonlóan a Kisalföldön is túlnyomórészt veremházak kerültek elő a 10–14. századi rétegekből. Ezek a veremházak lekerekített sarkú négyszög, vagy téglalap alaprajzúak voltak, de három kerekház is előkerült a térségből. Takács Miklós szerint egyes objektumokat földfelszínen álló, vagy alig földbemélyített építmények nyomaiként is értelmezhetünk.⁵³ Ilyen objektumokra csak elenyésző számú példát ismerünk a Kisalföld területéről. Pusztai Rezső 1964-ben, a Kapuvár-Kistölgyfa-majori ásatáson figyelt meg ilyet. Itt egy 3x3,5 méteres tér rajzolódott ki a cölöplyukak elrendeződéséből. Pusztai az előzetes jelentésben ezt az objektumot egy földfelszíni házként értékelte.⁵⁴

A Pápa-Fő téri ásatás II/2. szelvényében is egy ehhez hasonló **cölöpszerkezetes, négyszetes építmény** nyoma rajzolódott ki (4. tábla/1, vörössel jelölve). A cölöphelyek az SNR-1409-es, késő Árpád-kori rétegből indultak ki. A betöltést alulról hamus, faszenes réteg zárta (átlagosan 10 cm vastag), ebből indultak ki a különféle cölöpök. A nyugati tanúfalban látszó két cölöphely (SNR-1673, SNR-1672) biztosan ennek az épületnek a nyugati falához tartozott. Esetleg ide tartozhattak még kisebb cölöpök is (SNR-1813, SNR-1814, SNR-1818). Az északi falrész három további cölöphely rajzolja ki (SNR-1611, SNR-1612, SNR-1651). A déli fal részét képezhette az SNR-1675-ös cölöphely, valamint az objektum belsejében (talán a tetőszerkezet részeként) állhatott az SNR-1609-es nagyméretű, és a tőle keletre

⁵² GÖMÖRI 2002. 172.

⁵³ TAKÁCS 1993. a 16.

⁵⁴ PUSZTAI 1965. 70.

elhelyezkedő SNR-1640-es kisebb cölöphely. A feltételezett épület sarkait egy modern közmű aknája (SNR-1410-1411) pusztította el. Természetesen az előbb leírt objektum felszíni épületként való meghatározása csak hipotézis. A cölöphelyek által kirajzolt terület alakja téglalap volt, benne padló nyomai, vagy a falszerkezetre utaló agyagrögök nem voltak megtalálhatóak. Nagyjából 2x2,5 méterre lehet becsülni a kiterjedését. Az épületet kirajzoló cölöplyukak nagysága változó volt. A legnagyobb SNR-1609-es középső cölöphely átmérője 20 cm, míg mélysége 50 cm volt. Ezt követték méretben a ház nyugati és északi oldalához tartozó SNR-1611 és SNR-1673-as számú cölöpök, 10-12 cm átmérővel és 10-40 cm mélységgel. A legkisebbek az SNR-1612, SNR-1651, SNR-1640, és SNR-1676-os számú 10 cm átmérőjű és 9 cm mélységű cölöphelyek voltak. Ugyanezen a területen egy másik cölöpszerkezetes épület nyomai is rekonstruálhatóak (5. tábla/ 1, kékkel jelölve).

Visszatérve az analógiákra, Lébény-Bille-dombon sorokban elhelyezkedő cölöplyukakat tártak fel, melyeket Takács Miklós kerítésként értelmezett.⁵⁵ A II/1–2 szelvények közötti tanúfal elbontása után a pápai Fő téren is hasonló jelenség bontakozott ki. Összesen három, egykorú, kissé íves, észak-déli irányú **cölöpszerkezetes kerítés** maradványát lehetett megfigyelni (5. tábla/3.). A legnyugatibb objektum (SNR-1872) egy hosszú, keskeny árok, aljában karólyukakkal. A betöltése szürkésbarna, néhol enyhén faszénszemcsés homok volt. Egyes cölöpök körülbelül méterenként mélyebben helyezkedtek el az átlagnál. A kerítés feltárt része nagyjából 2,3 méter hosszú és 10–15 cm széles volt. Ettől 60–70 cm-re keletre egy hasonló szerkezetű és méretű cölöpkerítést (SNR-1871) tártunk fel. A harmadik kerítésként értelmezhető objektum (SNR-1873) az előzőtől keletre, 50 cm-re helyezkedett el, tájolása hasonló, hossza 1,3 méter volt. Mindhárom „kerítés” idősebb volt az SNR-1772-es 10–11. századra keltezhető kemencénél, mivel ennek elbontása után kerültek elő. Leletanyag egyik jelenségben sem volt, stratigráfiai megfigyelések alapján azonban egyértelműen a kora Árpád-korra keltezhetőek. Nem tartom valószínűnek a 10. századnál korábbi keltezés lehetőségét, mivel a feltárás más részéről sem került elő ennél korábbi telepjelenség. Ilon Gábor a Pápa-hantai ásatásán (mely a Fő tértől délre helyezkedett el) hasonló cölöpszerkezetet talált, melyet ő is kerítésként interpretált. Hantán azonban szerencsésebb helyzet állt elő, mivel a kerítéshez tartozó veremházat is sikerült feltárni, így az értelmezés sokkal biztosabb volt.⁵⁶ Ezek a cölöpjelenségek máshol is nagy számban kerülnek elő az Árpád-kori telepfeltárásokon és értékelésük továbbra is problémát okoz a kutatásban.⁵⁷

⁵⁵ TAKÁCS 1993. a 35.

⁵⁶ ILON 1996. 300.

⁵⁷ TAKÁCS 1993. a 33–34.

A fent ismertetett objektumokon kívül még számos cölöplyuk került elő ezen a területen. Paramétereiknek részletes leírását azonban nem tekintem feladatomnak, mivel funkciójukra nem találtam magyarázatot. Kivételek ezek alól a már fentiekben említett objektumok, melyekhez valamilyen tetőtartó funkciót feltételeztem.

Elmondható, hogy az Árpád-kor egész időszaka alatt éltek a Fő téren, ebben az időszakban nem voltak nagy változások, átépítések, harcok. Az Árpád-kor előtti időkből nem találtunk leletanyagot, ezek a rétegek közvetlenül az altalaj felett helyezkednek el, az innen induló objektumok ebbe mélyednek (3. tábla/1.). Ezen az öt szelvényen végighúzódnó késő Árpád-kori réteg (SNR-1409/1435) a legvastagabb az összes réteg közül, a vertikális stratigráfia mintegy egyharmadát alkotja. Ez a réteg a késő Árpád-korban bekövetkezett térrendezés emléke. Ekkor töltötték fel az előbbieken leírt Árpád-kori objektumokat, és egyenlítették ki a területet, amin egy kavicsos borítású piacteret készítettek. A felette elhelyezkedő késő Árpád-kori/ késő középkori planírozás (SNR-1408/1434/1591) is elég egységes, vastag réteg, nincsenek benne további berétegződések, azonban ebből nem indulnak objektumok. Ehhez a planírozáshoz hasonló jelenséget figyeltek meg a győri Széchenyi téren is. Hasonlóan Pápához, itt is a piactér kialakításával függött össze az Árpád-kori rétegek utolsó fázisát fedő területkiegyenlítés. Győr esetében ezt évre pontosan, 1271-re tudjuk keltezni (ekkor lett szabad királyi város),⁵⁸ valamint azt is tudjuk, hogy a kiváltságlevélben szereplő hospesek a Széchenyi tértől keletre éltek, a mai Árkád üzletház területén. Ezek a gazdag, iparral és kereskedelemmel foglalkozó vendégek masszív, kétszintes, cölöpszerkezetű házakban laktak, melyekben az osztrák importkerámia túlsúlya utal a fejlett kereskedelmi kapcsolataikra. A kereskedelem mellett iparral is foglalkoztak, épületeikben fémművesség, csontfeldolgozás és szövés emlékeit sikerült feltárni. A 13. században azonban – hasonlóan Pápához – megszűnik ez a már csaknem 300 éve élő település, Tomka Péter szerint azért, mivel a hospesek beköltöztek a város központjába.⁵⁹ Pápán ez valószínűleg egy évszázaddal később következett be. Pápa várossá fejlődése, a kereskedelem fellendülése tehát nem kizárólag az írott forrásokon keresztül fogható meg, megjelenik a tér rétegeiben is.

Kerámiák

Fontosnak tartottam a planírozási rétegek (SNR-1408/1434/1591) leletanyagának (6–12 tábla; 13. tábla/1,3,5-9.) vizsgálatát, mivel ennek keltezése adta meg az Árpád-kori

⁵⁸ BÍRÓMOLNÁR–SZŐNYI–TOMKA 2010.

⁵⁹ TOMKA 2007. 80–88.

település megszűnésének idejét. Innen fazekak, bográcsok, fedők, korsók/kancsók töredékei kerültek elő. Az egyik fazék biztosan a 10–11. századra keltezhető a hullámvonal-köteg díszítése alapján (9. tábla/1.). A többi fazéktöredék keltezése már nem ilyen egyértelmű, viszont a változatos bekarcolt díszítések (8. tábla/6,7; 10. tábla/2.; 12. tábla/1; 13. tábla/1,5.) és a díszítetlen töredékek kisebb előfordulása inkább az Árpád-kor korai és középső szakaszára utal. A peremkiképzések közül azonban több olyan darab előfordul, melyek a 12–13. századra, vagy még későbbre datálhatóak (6. tábla/5; 7. tábla/2,5.; 8. tábla/2.).⁶⁰ A galléros peremkiképzéseknek jó párhuzamait megtaláljuk a soproni városfal 13–14. századi rétegeiben.⁶¹ A mázas kerámia (6. tábla/7; 7. tábla/2-5.) alapján is valószínűsíthető, hogy ez a réteg csak a 14. században keletkezhetett. Itt összesen négy bográcsperem töredéket találtunk meg. Két peremtöredéken semmilyen díszítés nem látszódott (6. tábla/6; 8. tábla/5.), emellett a lekerekített, lágy profilú, az edény külső és belső oldalára is átnyúló vízszintes peremük sem segített a keltezésben. Ezek a peremek a kisalföldi „b” peremtípushoz sorolhatók és az egész Árpád-kor folyamán gyakoriak (35. tábla/2: 9,13.).⁶² A másik két peremtöredék (10. tábla/1; 11. tábla/1.) már sokkal jellegzetesebb volt. Ezeket a 10–11. századra keltezhető „a” típushoz soroltam (35. tábla/2: 3,4.), mivel peremük az edény belső felére nem lógott át, és ezen az oldalon hiányoztak a lágy lekerekített formák. Az egyenes, majdnem függőleges falindítás is a koraiságra utal, talán a kisalföldi 1. típusú edénytesthez tartozhattak ezek a peremek. Az egyik darab díszítése is megerősíti a keltezést, mivel rajta a kora Árpád-korra jellemző hullámvonalköteg és vonalköteg kombinációja figyelhető meg. Ennek a darabnak szinte tökéletes mását találták meg Esztergomban a Széchényi téren.⁶³ A másik példányon látható két soros körömbenyomkodás sem mond ellent a korai datálásnak. A fedők inkább már a 14. századi kúpos fedőkhöz tartoznak (6. tábla/1,2; 8. tábla/1.), lapos fedő töredékét az általam átnézett szelvények egyikében sem találtunk. Előkerültek szintén a késő Árpád-korra/késő középkorra jellemző kancsó/korsó fülek. Egy sötét színű mázas darab talán még a 14. századnál is későbbre tehető (6. tábla/7.), hasonlóan a vastag, redukáltan égetett, finom homokkal soványított, szürke színű fülekhez (7. tábla/8,9.). Ezek a folyadéktároló edények osztrák importok lehettek, vagy annak helyi utánzatai.⁶⁴ Esetleg egy nagyobb méretű pohár töredéke lehet egy narancsos vörös színű, vékony falú, bordás peremtöredék (6. tábla/3.).

⁶⁰ TAKÁCS 1996. a 160–163.

⁶¹ GÖMÖRI 1973. 27. kép

⁶² TAKÁCS 1996. a 167–169.

⁶³ PARÁDI 1973. 3. kép

⁶⁴ TAKÁCS 1996. a 186–188.

Ehhez hasonló peremű poharak kerültek elő például Sarvalyról.⁶⁵ Bordás nyakú edényhez tartozhatott egy barnászörös peremtöredék, melyhez hasonlót Ógyalla-Bagotta-Pál-dombról ismerünk,⁶⁶ és a kora Árpád-korra keltezhetjük. Összességében elmondható, hogy ez a planírozási réteg a 14. században készülhetett el, a belekeveredett korabeli edénytöredékek alapján. Az ehhez szükséges földben (amit a közelből hozhattak), azonban a korábbi korok jellegzetes cserepei is megjelennek, egészen a 10–11. századig visszamenően.

A II/4. szelvényben az SNR-1594-es réteg közvetlenül az SNR-1634/5-ös nagyméretű gödör betöltése felett helyezkedett el. Innen csupán néhány fazéktöredék és négy bográcsstöredék került elő. Jellegzetes, 11. századra keltezhető darab egy aljtöredék, melyen kétsoros rádlidíszítés fut körbe, közeli párhuzama Zircről ismert.⁶⁷ Megfigyelhető még egy-egy fazéktöredéken a bekarcolt vonaldísz (14. tábla/3) és hullámvonaldísz (13. tábla/5.) is. Előkerült innen egy különleges, talán bordás nyakú edény válltöredéke (13. tábla/7.), melynek szinte teljes mását találta meg Mithay Sándor az ugodí vár 10–11. századi rétegében.⁶⁸ A töredék alakja és díszítése (több sorban futó, egymással ellentétes irányú körömbenyomkodások) is rokonítja az ugodíval, mely biztosan egy fületlen, bordás nyakú edényhez tartozott.⁶⁹ A három bográcsperem töredék közül kettő (13. tábla/8; 14. tábla/2; 35. tábla/2: 12,9.) a „b” peremcsoportba, egy pedig a „d”-be tartozik (14. tábla/1.), mely a 13–14. századra tehető. Az egyetlen oldaltöredék, viszont egy korai edénytípus (2/a) tagja lehet, a profiljában látszó éles törés miatt.⁷⁰ Ezt a kónikus edénytípust Takács Miklós a 10–11. századra keltezte.⁷¹ Igaz, hogy a rétegben uralkodnak a 11. századi darabok, de a kései bográcsstöredék miatt inkább a 13. századra tenném a keltezését.

A II/1. szelvényben található SNR-1646-os külső kemence betöltéséből egy darab, inkább a késő Árpád-korra tehető fazék peremtöredéke került elő (19. tábla/4.). A kései datálásra a belső hornyolatból és az összetettebb peremkiképzésből következtettem.

A II/2. szelvényben lévő kemence sütőfelületéről egy 10–11. századi fazék több töredéke is előkerült (24. tábla/1,2.). A darabokból megrajzolhatóvá vált az edény körvonala is. Teljes felülete díszített, vállán befésült hullámvonalköteg, a többi részén sűrű vonalköteg dísz látható. Jó párhuzama Külsővatról ismert.⁷²

⁶⁵ HOLLPARÁDI 1982. 49. ábra

⁶⁶ HABOVSTIAK 1961. 26. ábra/1.

⁶⁷ TAKÁCS 1996. b 4. tábla/15.

⁶⁸ MITHAY 1988. a 9. ábra/11.

⁶⁹ TAKÁCS 1996. b 336.

⁷⁰ TAKÁCS 1996. b 167–169.

⁷¹ TAKÁCS 2012. 235.

⁷² TAKÁCS 1996. b 8. tábla/4.

A II/3. szelvényben lévő nagyméretű gödör betöltéséből (SNR-1430) több fazék és bogrács-töredék került elő (19. tábla/5,7–13; 20,21,22,23. tábla). A töredékek egységes képet mutatnak, mind az égetés, mind a soványítás tekintetében. Jellemző rájuk a matt barnászörös szín, soványítóanyagként homokot vagy apró kavicsot használtak. A fazekakon a leggyakoribb díszítés a bekarcolt hullámvonal (19. tábla/7,11,12; 21. tábla/9; 22. tábla/3.) és csigavonaldísz (pl. 21. tábla/1,4.), kisebb mértékben a körömbenyomkodás (19. tábla/5, 10; 21. tábla/5; 22. tábla/2.) is megfigyelhető volt. Egy töredéken körömbenyomkodáshoz hasonló, valamilyen tompa eszközzel elvégzett bebökdösött dísz látható (21. tábla/3.). Hasonló fazékperem került elő Ugodról, bár itt a bebökdösések között nagyobb közök vannak.⁷³ Ebből a gödörből kevés fazékperem töredék került elő (20. tábla/1,3; 21. tábla/1,3,5.), ezek a 11–12. századra keltezhetőek, soproni párhuzamaik alapján.⁷⁴ Összesen nyolc bogrács-töredéket találtunk itt, ezeknek fele perem (23. tábla/1-3,5.), másik fele pedig oldaltöredék (23. tábla/4,6-8.). A peremek közül kettő a korai „a” (23. tábla/ 2,3; 35. tábla/2: 1,2.) és kettő az Árpád-kor egész időszakára jellemző „b” peremtípusba tartozik (26. tábla/ 1,5; 38. tábla/2: 11,14).⁷⁵ Az egyik peremhez (26. tábla/3.) sikerült oldaltöredékeket is kapcsolnom (23. tábla/4,6.) jellegzetes sárgásbarna színük és zsíros tapintásuk miatt. Az oldaltöredékeken kusza, egymást metsző bekarcolt vonalak láthatóak. Ennek a darabnak jó párhuzama egy peremtöredék, mely az Árpád-kori Fenék faluban került elő egy gödörből. Jankovich B. Dénes ezt a darabot a 11. századra keltezte, mely megerősíti az én elképzelésemet.⁷⁶ A másik két oldaltöredék (23. tábla/7,8.) is korai bográcsokhoz tartozhatott, talán a 2/a, vagy az 1. típushoz (35. tábla/1.). Összességében elmondható a töredékekről, hogy a csak 10–11. századra jellemző díszítések (hullámvonal-köteg, vonal-köteg) hiányoznak, viszont a 12–13. századi visszafogottság sem volt jellemző a díszítésekben, ezért a korai bogrács-töredékek és a 11–12. századi fazékperemek miatt a gödör keltezését a 11. századra teszem.

Az előző gödör kibővítésének betöltéséből (SNR-1761) néhány fazéktöredéket ismerünk. Egyik darab sem különösebben jellegzetes, talán inkább az Árpád-kor középső harmadában készülhettek, mivel a korai zsúfolt díszítések helyett már csak vonaldíszek és késbevagdosások vannak rajtuk (24. tábla/7; 25. tábla/1,2). Jellemző rájuk a matt sárgásbarnász-öröses szín és az érdes tapintású felület. A peremeknek (24. tábla/3–6.) jó

⁷³ MITHAY 1988. a 9. ábra/7.

⁷⁴ GÖMÖRI 1973. 24. kép/1,2,4,10,14.

⁷⁵ TAKÁCS 1996. a 167–169.

⁷⁶ JANKOVICH 1991. 192.

párhuzamai kerültek elő a soproni városfal ásatásakor.⁷⁷ A töredékek nagyjából egykorúak az SNR-1430-as gödör leleteivel, ezért a két objektum betöltését is egyidejűnek (legalábbis 100 éven belül) tekintem.

A II/4. szelvényben előkerült SNR-1592-es külső kemence tüzelőteréből csak néhány kerámatöredék került elő (25. tábla/4–8.). A négy igen apró töredéken (talán fazekakhoz tartoztak) megjelenik a rádlidísz (25. tábla/5.) és a körömbenyomkodás (25. tábla/6–7.). A bográcsához tartozó peremtöredék hullámvonallal díszített, és a kisalföldi „b” peremtípushoz tartozott (25. tábla/8; 35. tábla/2:7.). Az egyetlen biztosan korjelző elem a kerámiákon a 10–11. századra jellemző rádlidísz, esetleg az erre a korszakra jellemző többi sajátosság hiánya miatt lehetne az objektum datálását későbbre tenni, de semmi esetre sem a 12. század utánra.

A II/4. szelvényben előkerült SNR-1701-es külső kemence betöltésében (SNR-1666) egy biztosan a 10–11. századra keltezhető kónikus cserépbogrács oldaltöredékeit (26. tábla/1.) találtuk meg. Rajtuk hullámvonalköteg futott körbe, melyet alul-felül bekarcolt vonalak kereteztek, sőt, az egyik darabon, a hullámvonalon is átmenő vonalat lehetett megfigyelni. Közeli párhuzama a töredékek profiljának törésvonalát tekintve egy csornai szórványlelet.⁷⁸ Díszítését illetően sokkal inkább hasonlít egy Belső-Bándon talált oldaltöredékre, mely nem biztosan bográcsához tartozik.⁷⁹ Ez a darab minden bizonnyal a 2/a típushoz, tehát az alacsony oldalfalú, erősen ívelt aljú, kónikus edényekhez tartozik.⁸⁰ A feltöltéssel egykorú, vagy talán még annál is korábbi lehet az SNR-1701-es kemence, ez után készítették a már említett, az Árpád-kor középső harmadára keltezhető SNR-1592-es tüzelőberendezést.

A legtöbb kerámatöredék a II/4–5. szelvényekben feltárt legnagyobb objektumban, az SNR-1634/5-ös gödörben került elő (26. tábla/5–10; 27–34. tábla). Innen főleg fazék és bogrács töredékek kerültek elő, valamint egy-egy töredék a ritkább edénytípusokból. A fazekak díszítései között megfigyelhető a körömbenyomkodás (pl. 27. tábla/8; 28. tábla/ 6.) késheggyel, vagy egyéb eszközzel való bebökdösés (pl. 26. tábla/5.; 33. tábla/4.), a hullámvonal dísz (pl. 26. tábla/6,9; 28. tábla/8), a csigavonal (pl. 29. tábla/2,4,6,7.), a rádli dísz (30. tábla/5.) és ezek kombinációja (pl. 27. tábla/1,7; 30. tábla/1,8,9; 33. tábla/6.). A leggyakrabban előforduló dísz a csigavonal volt, ezt a hullámvonal követte. A legtöbbször

⁷⁷ GÖMÖRI 1973. 24. kép/1,2,4,10,14.

⁷⁸ TAKÁCS 1993. b 1. tábla/1.

⁷⁹ VIDA 1996. 5. tábla/4.

⁸⁰ TAKÁCS 1996. a 167–169.

ezeket az elemeket kombinálták (pl. 30. tábla/1,8; 31. tábla/1; 32. tábla/1.). Soproni⁸¹ és a fenékpusztai⁸² párhuzamaik alapján ezeket a 11–12. századra keltezem.

A 10–11. századra biztosan csak egy edénytöredék tehető, ennek a teljes felülete díszített, a perem alatt vastag hullámvonalköteggel, és a fazék többi részén sűrű vonalköteggel (27. tábla/1.). Ehhez hasonló díszű fazék került elő Sopronból.⁸³ Korai edény lehet még egy nagyobb fazék töredéke, melynek oldalát laza, bekarcolt hullámvonalak díszítik (29. tábla/1.). Ennek pereme a hengeres nyakú edények peremképzését idézi, azonban annál tagoltabb, hosszabb, lépcsőzetesen kihúzott. A profilja legjobban egy (csupán rajzról ismert!) külsővati 10–11. századi töredékre hasonlít,⁸⁴ azonban annál jóval vastagabb. Jó párhuzama még egy a pápai várból előkerült,⁸⁵ és egy fertőszentmiklósi 10–11. századra tehető fazék peremtöredéke.⁸⁶ Soványítása és színe is elütött a többitől. A belül világosbarna-homokszínű edény kívül szürkésbarnára égett, nagy fehér foltok látszódnak az agyagban, törésfelülete világosszürke. Talán kora Árpád-kori lehet egy nagyon kicsi, hullámvonal és vonalköteg dísz váltakozásával díszített töredék is (29. tábla/5.).

A peremek között találunk jellemző darabokat a 11–12. századra (26. tábla/5; 30. tábla/9; 32. tábla/1,2; 33. tábla/1,2,6.), és a 12–13. századra is (28. tábla/2,5; 30. tábla/11,12,14; 32. tábla/9; 33. tábla/4,5.). Egy oldaltöredéken rádli mintához hasonló pecséthengeres dísz látható (30. tábla/5.). Ennek ellenére ezt nem tekintem azonosnak a tipikus 10–11. századi fogaskerék mintával,⁸⁷ mivel azok inkább lekerekített négyzet alakúak, esetlegesebbek, rosszabbul kidolgozottak. Ennek az edénynek finom soványítása és jó égetési minősége is talán a 10–11. századnál későbbi készítésre utal. A rajta megjelenő keskeny téglalapokból álló sormintára késő középkori párhuzamokat találtam Sarvalyról.⁸⁸ Biztosan a 11–12. századra keltezhető egy hullámvonallal, az alatt bekarcolt csigavonallal díszített fazék peremtöredéke, egy soproni vasolvasztó műhelyben feltárt hasonló darab miatt.⁸⁹ A 12–13. századi daraboknak jó párhuzamait találtam a Kajárpéc-pokolfadombi ásatásról, ahol az objektumok egy része pénzzel (III. Béla és III. László érmékkel) keltezett.⁹⁰ Az összetettebb, ívesen visszahajló és galléros peremekhez hasonlót a soproni anyagban találtam.⁹¹ Nem

⁸¹ GÖMÖRI 1973. 36,37. ábra

⁸² JANKOVICH 1991. 10,11. kép

⁸³ GÖMÖRI 1976. 2. ábra/1.

⁸⁴ TAKÁCS 1996. b 335–336.

⁸⁵ MITHAY 1988 b 3. ábra/4.

⁸⁶ GÖMÖRI 2002. 142. kép/1.

⁸⁷ TAKÁCS 1996. b 4. tábla/1–10.

⁸⁸ HOLL-PARÁDI 1982. 165. ábra/6.

⁸⁹ GÖMÖRI 1973. 37. ábra/1.

⁹⁰ TAKÁCS 1993. c 208–217.

⁹¹ GÖMÖRI 1973. 23. kép/2–7.

bukkantam környékbeli párhuzamra egy késő Árpád-kori, erősen hornyolt peremű, redukált égetésű fazék töredékének. Ennek különlegessége a jól kihúzott, szinte vízszintes pereme alsó felén lévő apró körömbenyomkodás (30. tábla/11.).

Összesen öt bográcsperem töredéke került elő ebben a gödörben. A késő Árpád-kori „d” peremtípushoz két példány volt sorolható, mindkettő díszítetlen, peremük széles, jóval túllóg az edény falának síkján mindkét oldalon, éleik határozottan metszettek (28. tábla/12; 35. tábla/2: 19. és 33. tábla/2; 35. tábla/2: 20.). A hosszan élő „b” csoporthoz tartozott egy kihúzott fülű, hullámvonaldíszes töredék (33. tábla/9; 35. tábla/2: 10.). A két korai típushoz összesen három, nagyobb peremtöredéket soroltam. A „a” típusú peremmel rendelkező egy vörösesbarna színű, bekarcolt csigavonaldíszes töredék (34. tábla/3; 35. tábla/2: 5.). A „c” csoport képviselője egy szintén csigavonaldíszes töredék (34. tábla/2; 35. tábla/2: 15.) és egy nagy, laza hullámvonalakkal díszített perem (34. tábla/4; 38. tábla/2: 16.).⁹²

A nagyszámú fazéktöredéken és néhány bográcsra kívül csak pár darabbal képviseltette magát ebben a gödörben az Árpád-kor többi edénytípusa. Előkerült egy bordás nyakú palack csaknem teljes töredéke is (32. tábla/4.). Ennek a legjobb párhuzama egy kajárpéci darab, mely a 12–13. századra datálható.⁹³ Ezekhez a tölcészerűen kiszélesedő, bordákkal tagolt, lekerekített peremű nyaktöredékekhez hosszú, tojás alakú test kapcsolódhatott a győri és markotabödögei hasonló cseréppalackok alapján.⁹⁴

A II/4–5. szelvényben feltárt gödörről összességében elmondható, hogy a betöltésében talált leletanyag az objektum feltöltését a 12–13. századra. A betemetés biztosan nem egyszerre ment végbe, ez a leletanyag sokszínűségéből és a már említett stratigráfiai tényezőkből is kikövetkeztethető.

Összegzés, következtetések

Pápa Árpád-kori történetéről az írott forrásokból és a régészeti ásatások eredményeiből szerezhetünk információkat. A rendelkezésünkre álló oklevelekből kiderül, hogy az Árpád-korban nem ugyanazt a területet értették a Pápa név alatt, mint a középkor későbbi időszakában, vagy akár napjainkban. Pápa ekkor egy szétagolt, preurbánus település volt, több kisebb-nagyobb lakott területből állt össze (Hanta, Agyaglik, Sávoly, Bellérszeg stb.), melyek az idők során egybeolvadtak, vagy pusztává váltak. A forrásokban megjelenő

⁹² TAKÁCS 1996. a 167–169.

⁹³ TAKÁCS 1993. c 208–209; 11. kép/4.

⁹⁴ TAKÁCS 1993. c 11. kép/1,2.

településrészek különállását a régészeti ásatások is igazolják, hiszen több különálló temetkezőhely is a napvilágra került (Hanta, Fő tér, Bellérszeg). Valószínűsíthető, hogy ezekhez különálló plébániatemplom is tartozott, azonban Pápán eddig csak a Fő téren bizonyosodott be a középkori templom megléte.

Az írott forrásokból tudjuk, hogy a középkori Szent István vértanúnak szentelt plébániatemplom biztosan állt már a 13. század első felében, a Fő téren végzett feltárások azonban beigazolták azt a feltételezést, miszerint a templom már az államalapítás korától itt állhatott. A mai barokk templom elhelyezkedése miatt sajnos nincs lehetőség ennek a korai egyháznak a további kutatására, a 2011-es ásatások során csak a 14. századi átépítés nyomait lehetett azonosítani az előkerült falakon, a korábbi templom alaprajzára nincs adatunk. Különösen érdekes kérdés az okleveles anyagban megjelenő pápai főesperesség problémája, mely inkább történeti jellegű, régészeti úton kevésbé vizsgálható, ezért ennek tisztázását nem tekintettem a dolgozatom feladatának. Mindenesetre nem tartom kizártnak, hogy a Fő téren előkerült plébániatemplom egyben az esperesség központja is lehetett, a királyi udvarházhoz való közelsége miatt.

A források a Pápán élő emberek jogállásáról is nyújtanak adatokat. Megállapítható, hogy az Árpád-korban szolgáltató népek, királyi udvarnokok éltek ezen a településen. A Fő téri feltárások talán ezt támasztják alá, mivel az itt előkerült objektumokból kirajzolódó 10–13. századi településszerkezet nagyon sűrű, a hagyományos laza elrendezéstől eltérő jeleket mutat. Megfigyelhető a munkaterület és a lakott terület elkülönülése, mely utalhat az itt élők foglalkozására. A Fő tér délnyugati részében feltárt sűrűn elhelyezkedő kemencék és munkagödrök jelölhetik azt a területet, melyen a szolgáltató népek a munkájukat végezték. Nem zárható ki, hogy a sok külső kemence összefügg a közeli Tapolca-patakon megfigyelhető sűrűn elhelyezkedő malmokkal. Felmerül a lehetőség, hogy esetleg a Fő téri lakosok egy része gabonafeldolgozással és kenyérsütéssel szolgálhatta a királyi udvarházat. Ezt látszik megerősíteni a Fő téren előkerült kézimalom töredéke és a sok sütőkemence is.

Fontos eredményként tartom számon, hogy a hantai és a Fő téri ásatások bebizonyították, hogy a település élete már a 10. században elkezdődött, tehát jóval azelőtt, hogy Pápa megjelent volna a forrásokban (1214). A település topográfiájára is új adatokkal szolgált a kutatás. Hanta, Bellérszeg, Sávoly, Parlagszeg és Agyaglik falvak mellett biztosan állítható, hogy Pápa Fő terén is éltek az Árpád-korban, már a legkorábbi időszaktól kezdve is. Az Eszterházy kastély területén feltárt objektumok azonban már egy másik részhez tartozhattak, a két településrészt egymástól árok választotta el. A két lelőhely leletanyaga azonban semmiben sem különbözik egymástól, biztosan ugyanabban az időben lakták őket.

Ez a különállás az egész középkor folyamán megmaradt a Garaiak által a 15. század elején építtetett vár és a piactér között, ahogyan ez későbbi ábrázolásokon is megfigyelhető. Nem vizsgálható ilyen egyértelműen a Fő téri és a Korvin utcai lelőhely közötti kapcsolat, azonban valószínűnek tartom, hogy a két lelőhely összeér, és az Ilon Gábor által feltárt Árpád-kori ház is a Fő téri település része lehetett.

A Fő téri 10–13. századi falusias jellegű településnek egy tervszerű térrendezés vetett véget. Az ásatások során az összes Árpád-kori objektum szándékos feltöltését, felette pedig egy határozott planírozási réteget lehetett megfigyelni. A terület feltöltésére és elegyengetésére egy köves-kavicsos borítású piactér létrehozása miatt került sor. Ez a 14. század elején létrehozott piac egészen a 20. század végéig működött! Míg a régészeti jelenségek által rekonstruálható folyamat azt sugallja, hogy egyik pillanatról a másikra történhetett a változás, addig az oklevelekből ez nem olvasható ki. Pápa még 1378-ban is udvarnokok által lakott településként tűnik fel a forrásokban, azonban a hospesek megjelenésére már 1339-ből van adatunk. A külföldről érkező vendégek (hospesek) általában a városiasodás jelzői a 13–14. századi Magyarországon. A piactér létrehozása is a városias fejlődés irányába mutat. A társadalmi különbségek és az egyes jogállások elkülönítése ebben a korszakban még nem egyértelmű, érthető tehát, hogy a két különböző jogállás, – mely valójában két különböző társadalmi rendszert, esetleg településszerkezetet is jelöl – a 14. században egy darabig egymás mellett élhetett.

Nem véletlen, hogy a dolgozatomban egész terjedelmében kerültem a „falu” terminológiai használatát, mivel nem tartom kizártnak, hogy Pápa már az Árpád-kor elején is inkább egy városias település lehetett az itt található – feltételezett – királyi udvarház miatt.

Felhasznált irodalom

- BÍRÓ–MOLNÁR–SZÖNYI–TOMKA 2010. BÍRÓ Szilvia–MOLNÁR Attila–SZÖNYI Eszter–TOMKA Péter: Régészeti kutatások a győri Széchenyi téren (2008–2009). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Szerk.: Kisfaludi Júlia. 39–52.
- GERŐ 1959. GERŐ László: Pápa. Budapest, 1959.
- GÖMÖRI 1973. GÖMÖRI János: Sopron középkori városfalai IV. *Archaeologiai Értesítő* 100 (1973) 180–207.

- GÖMÖRI 1976. GÖMÖRI János: Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in den Jahren 1971–74. *Acta Archaeologica* 28 (1976) 411–424.
- GÖMÖRI 2002. GÖMÖRI János: *Castrum Supron*. Sopron, 2002.
- HABOVSTIAK 1961. HABOVSTIAK, Alojz: Príspevok k poznaniu našej nižšinej dediny v XI–XIII. storočí. *Slovenská Archaeológia* 9 (1961). 451–481.
- HARIS 1994. HARIS Andrea: A települések halmazától a városig. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 43–72.
- HOLL–PARÁDI 1982. HOLL Imre–PARÁDI Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1982.
- HORVÁTH 2001. HORVÁTH István: Az Árpád-kori Esztergom. In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Szerk.: Kisné Cseh Julianna. Tatabánya, 2001. 233–254.
- ILON 1992. ILON Gábor: Beszámoló a pápai Corvin-ház területén végzett régészeti szondázó kutatásról. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992/2, 61–65.
- ILON 1996. ILON Gábor: Újabb régészeti adatok a középkori Pápa történetéhez. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 298–317.
- JANKOVICH 1991. JANKOVICH B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 185–210.
- KRISTÓ 1996. KRISTÓ Gyula: Néhány megjegyzés Pápa

- KUBINYI 1994. korai középkoráról. In: Tanulmányok Pápa város történetéből II. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1996. 9–20.
- KUBINYI András: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–124.
- LÁZÁR 1984. LÁZÁR Sarolta: Árpád-kori külső kemencék Keszölc-Tatárszálláson. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984). 71–77.
- LÁZÁR 1998. LÁZÁR Sarolta: Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. *Opuscula Hungarica* I. Budapest, 1998.
- MÉRI 1963. MÉRI István: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 273–281.
- MITHAY 1988 a MITHAY Sándor: Az ugodai vár feltárásának eredményei. *Pápai Múzeumi értesítő* 1 (1988) 53–97.
- MITHAY 1988. b MITHAY Sándor: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásokról. *Pápai Múzeumi Értesítő*. 1988. 37–51.
- PARÁDI 1973. PARÁDI Nándor: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás. *Archaeologiai Értesítő* 100 (1973) 232–249.
- PUSZTAI 1965. PUSZTAI Rezső: Kapuvár-Kistölgyfapuszta. Régészeti Füzetek Ser. I. 1965. 70.
- SOLYMOSI 1996. SOLYMOSI László: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: Tanulmányok Pápa város történetéből II. Főszerk.: Dr. Hermann István. Pápa, 1996. 31–53.
- SZVATH 2010. SZVATH Márton: Pápa, Fő tér. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2010. Szerk.:

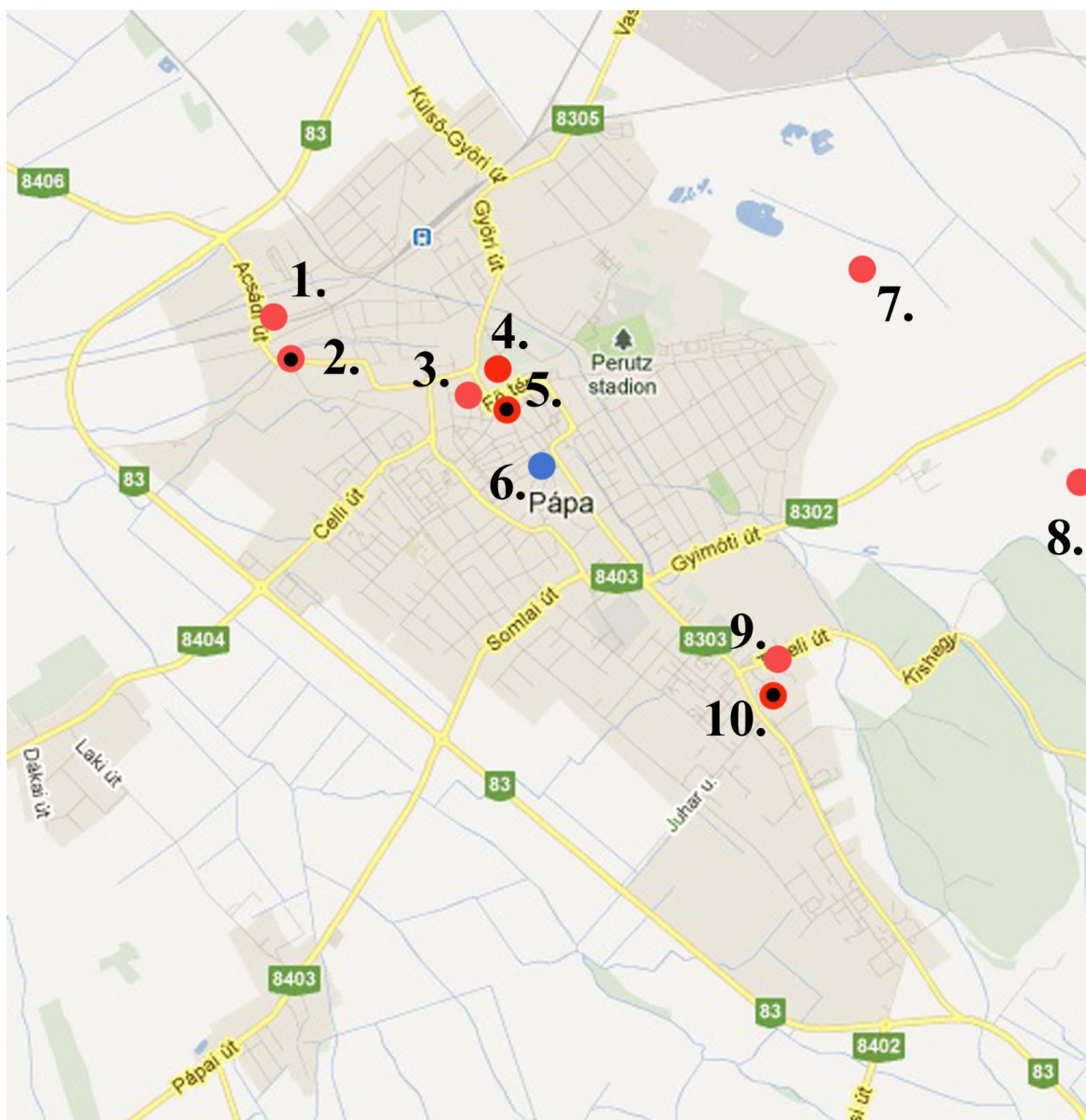
- Kisfaludi Júlia, Budapest, 2012. 321–322.
- TAKÁCS 1993. a TAKÁCS Miklós: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. In: A Kisalföld népi építésze. Szerk.: Perger Gyula–Cseri Miklós. Szentendre–Győr, 1993. 7–53.
- TAKÁCS 1993. b TAKÁCS Miklós: A Kisalföldi, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2. (1993) 447–485.
- TAKÁCS 1993. c TAKÁCS Miklós: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc-Pokolfadombon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993. 201–226.
- TAKÁCS 1996. a TAKÁCS Miklós: Formschatz und chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *Acta Archaeologica* 48 (1996) 135–195.
- TAKÁCS 1996. b TAKÁCS Miklós: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6 (1996) 329–351.
- TAKÁCS 1996. c TAKÁCS Miklós: Honfoglalás és Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Wolf Mária, Révész László. Miskolc, 1996. 197–217.
- TAKÁCS 2012. TAKÁCS Miklós: A korongolt, korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól. In: Hadak Útján XX. Szerk.: Petkes Zsolt. Budapest, 2012. 229–269.
- TOMKA 2007. TOMKA Gábor: A vagongyár alatt – a vagongyár előtt. Szerk.: Bíró Szilvia–Molnár

VIDA 1996.

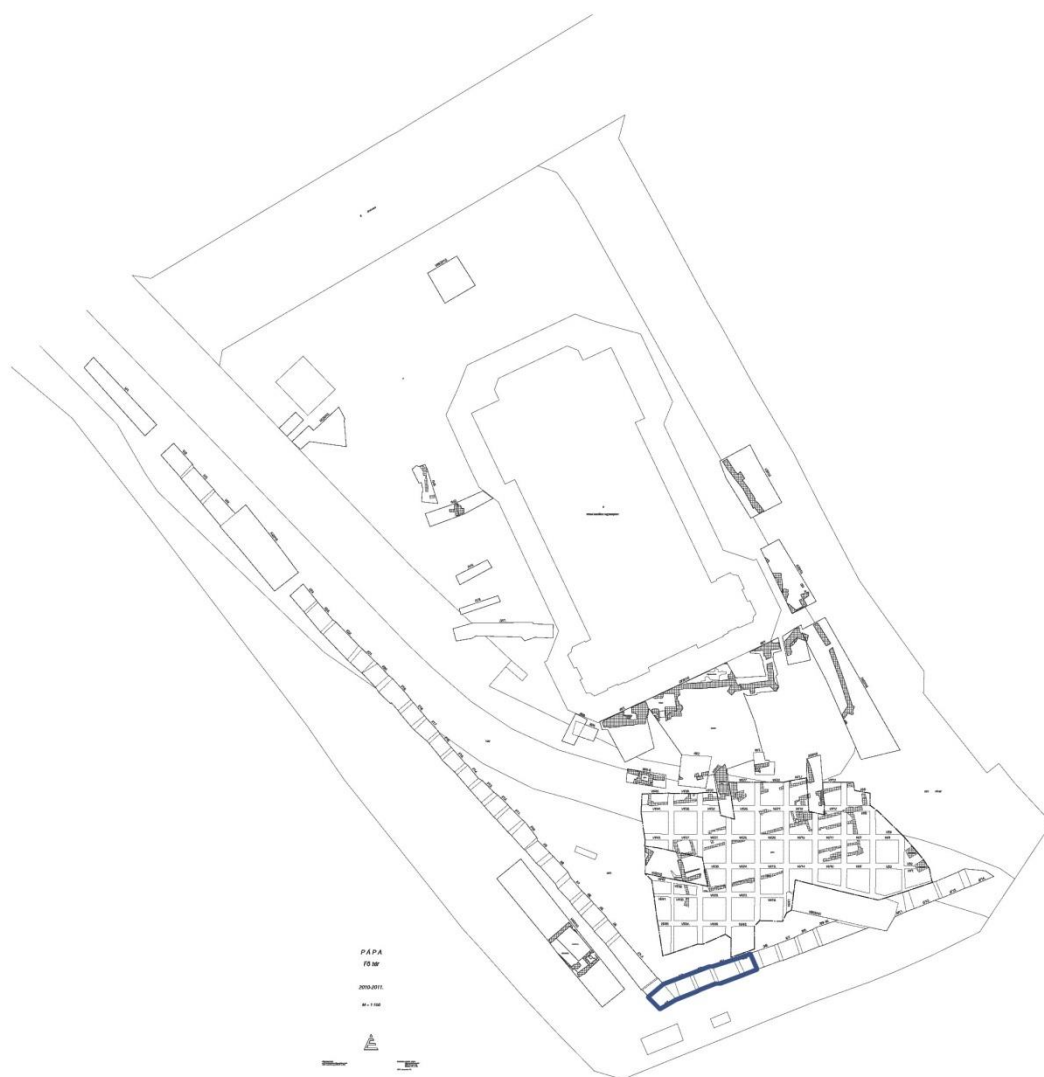
Attila–Nagy Andrea. Győr, 2007.

VIDA Tivadar: Külsővat és környékének régészeti emlékei a római kortól az Árpád-korig. In: Tanulmányok Külsővat történetéből. Szerk.: Ilon Gábor. Külsővat, 1996. 57–104.

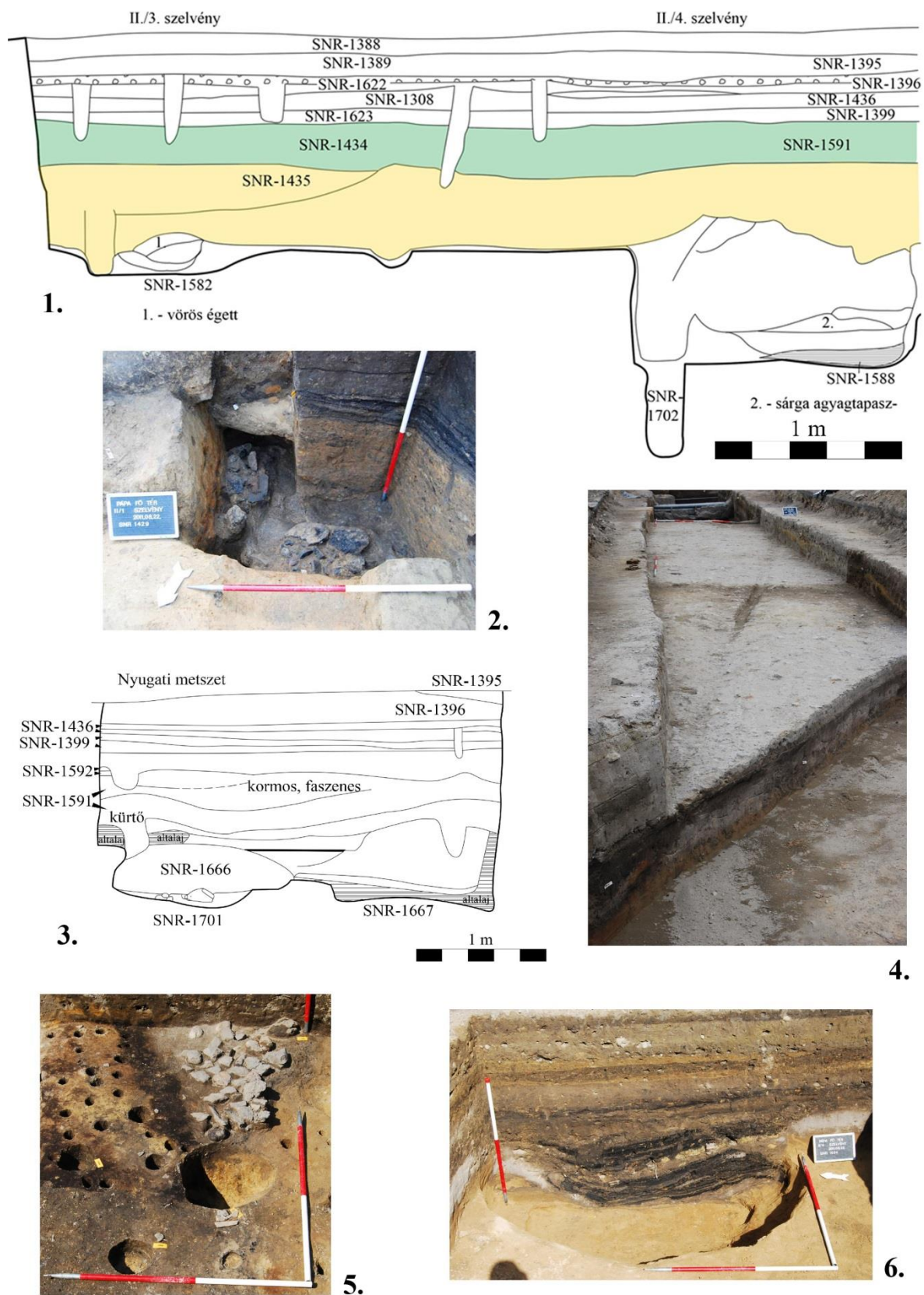
Függelékek

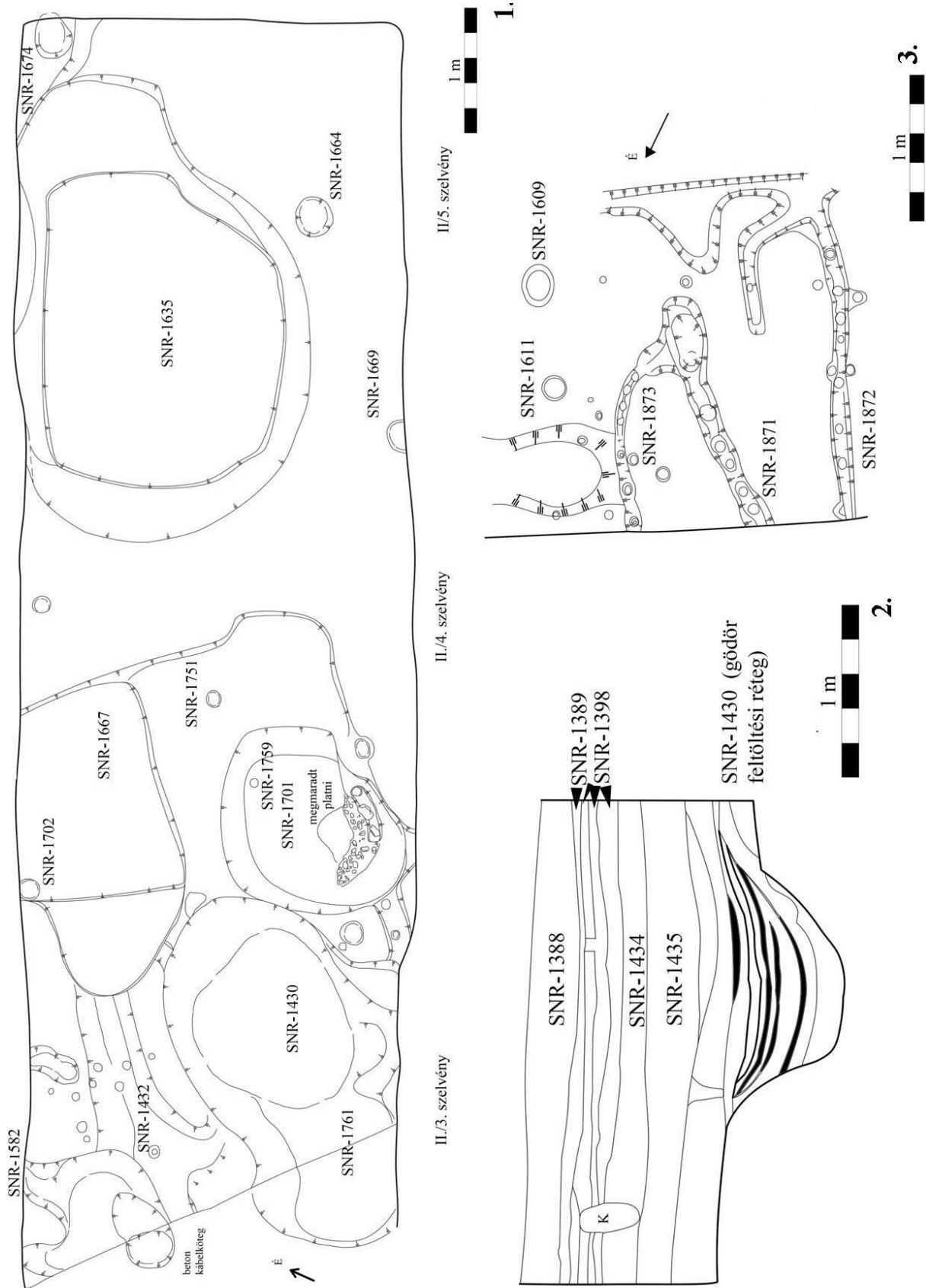
1. tábla. Árpád-kori leletek elhelyezkedése Pápán. **Piros:** Telepjelenségek; **Piros és fekete:** Telepjelenségek temetőrészlettel; **Kék:** Kincslelet

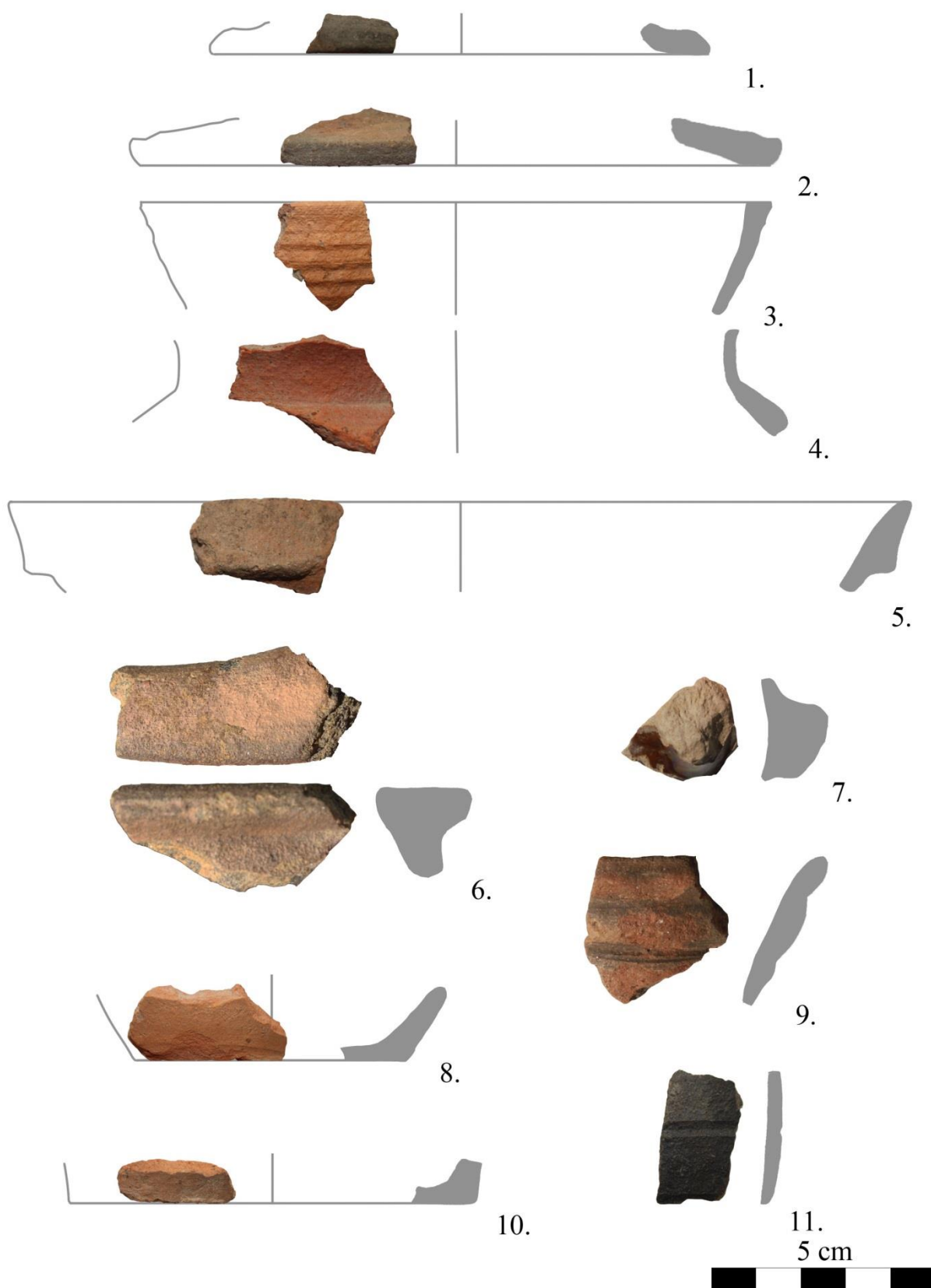
2. tábla. A 2011-es ásatás összesítő alaprajza a pápai Fő téren

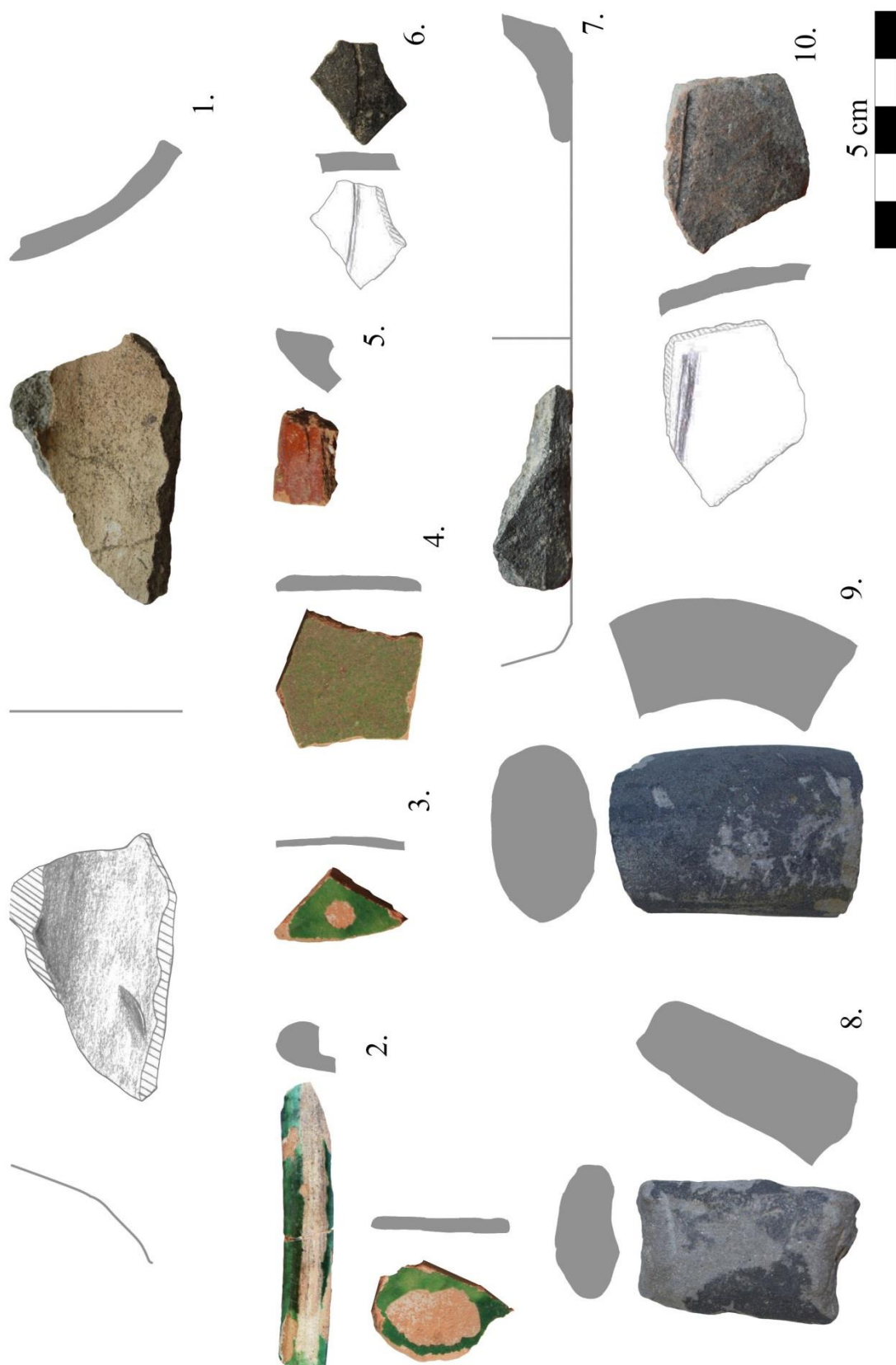
3. tábla. 1. Rétegvizonyok a Fő téri ásatáson (részlet). 2. II/1. SNR-1429. 3. II/4. SNR-1701; SNR-1667. 4. Kavicsos burkolat keréknyomokkal. 5. II/2. SNR-1772. 6. II/4. SNR-1634

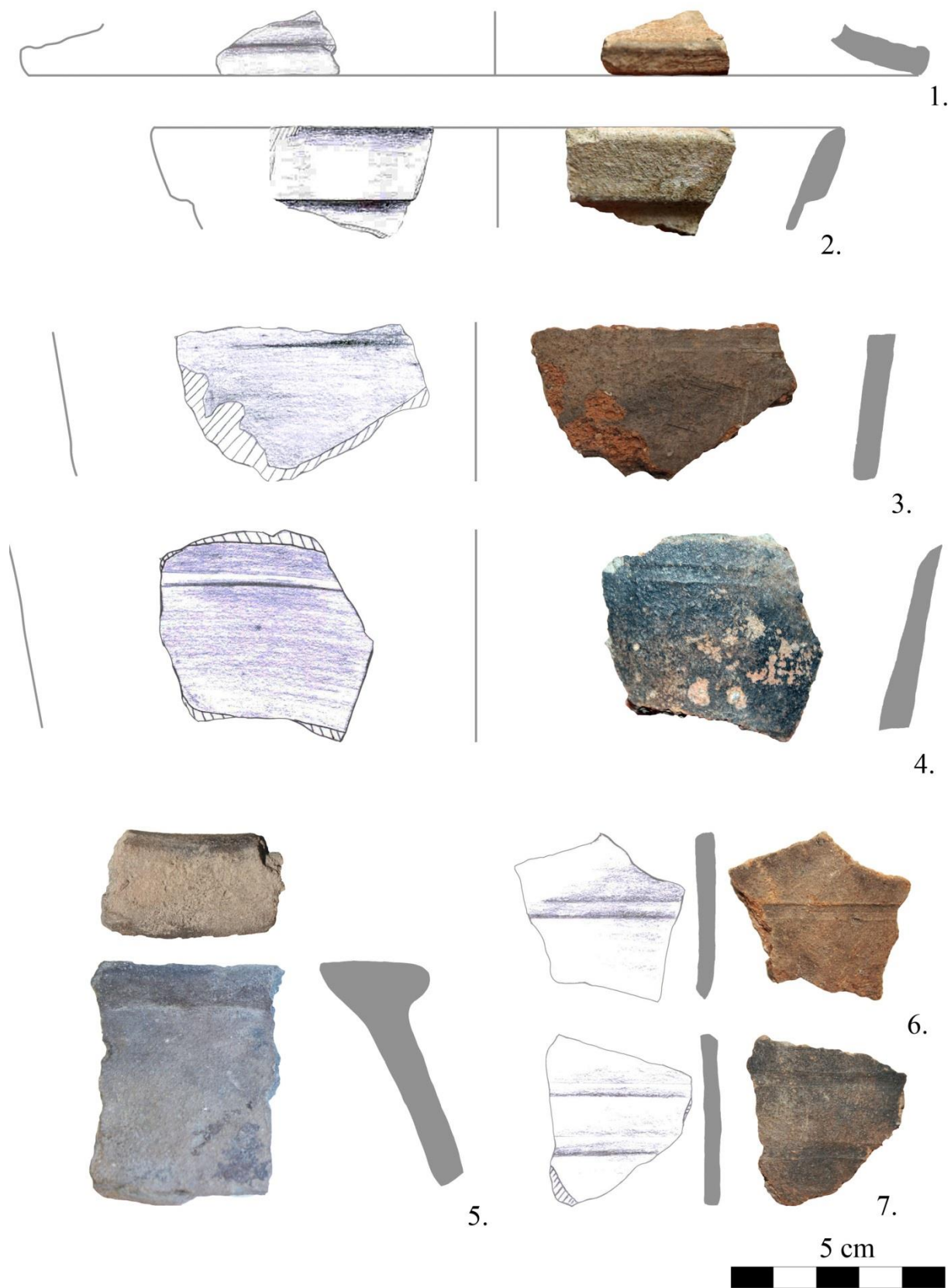
5. tábla. 1. II/3-5. szelvény, felszínrajz. **2.** II/3. SNR-1430, metszetrajz. **3.** II/2. szelvény, SNR-1772 kemence bontása után kirajzolódott cölöpsorok

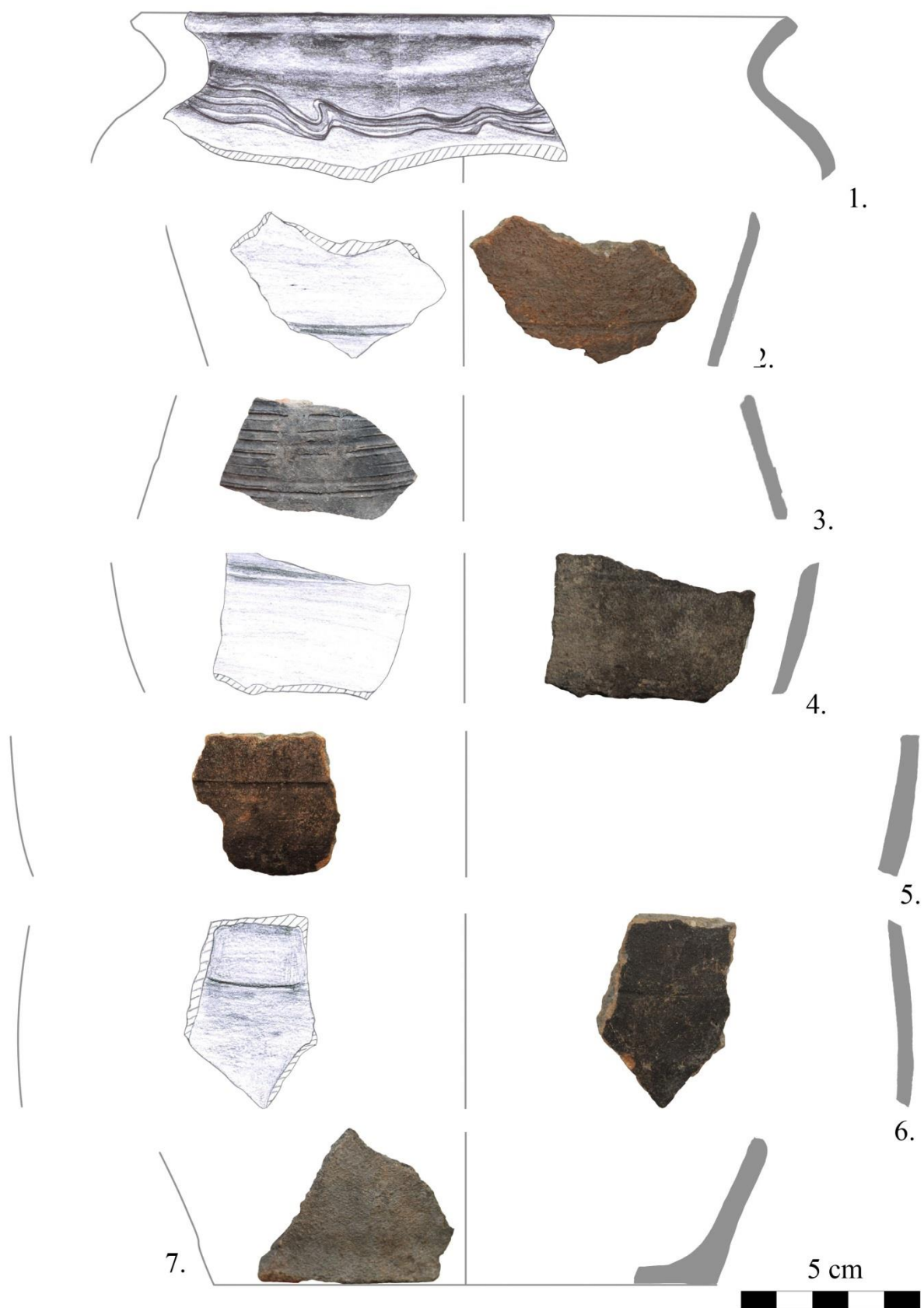
6. tábla. II/2. szelvény SNR-1408

7. tábla. 1-5 8,9. II/2. SNR-1408. 6,7,10. II/3. SNR-1591.

8. tábla. 1,2,5. II/3. SNR-1591. 3,4,6,7. II/4. SNR-1591.

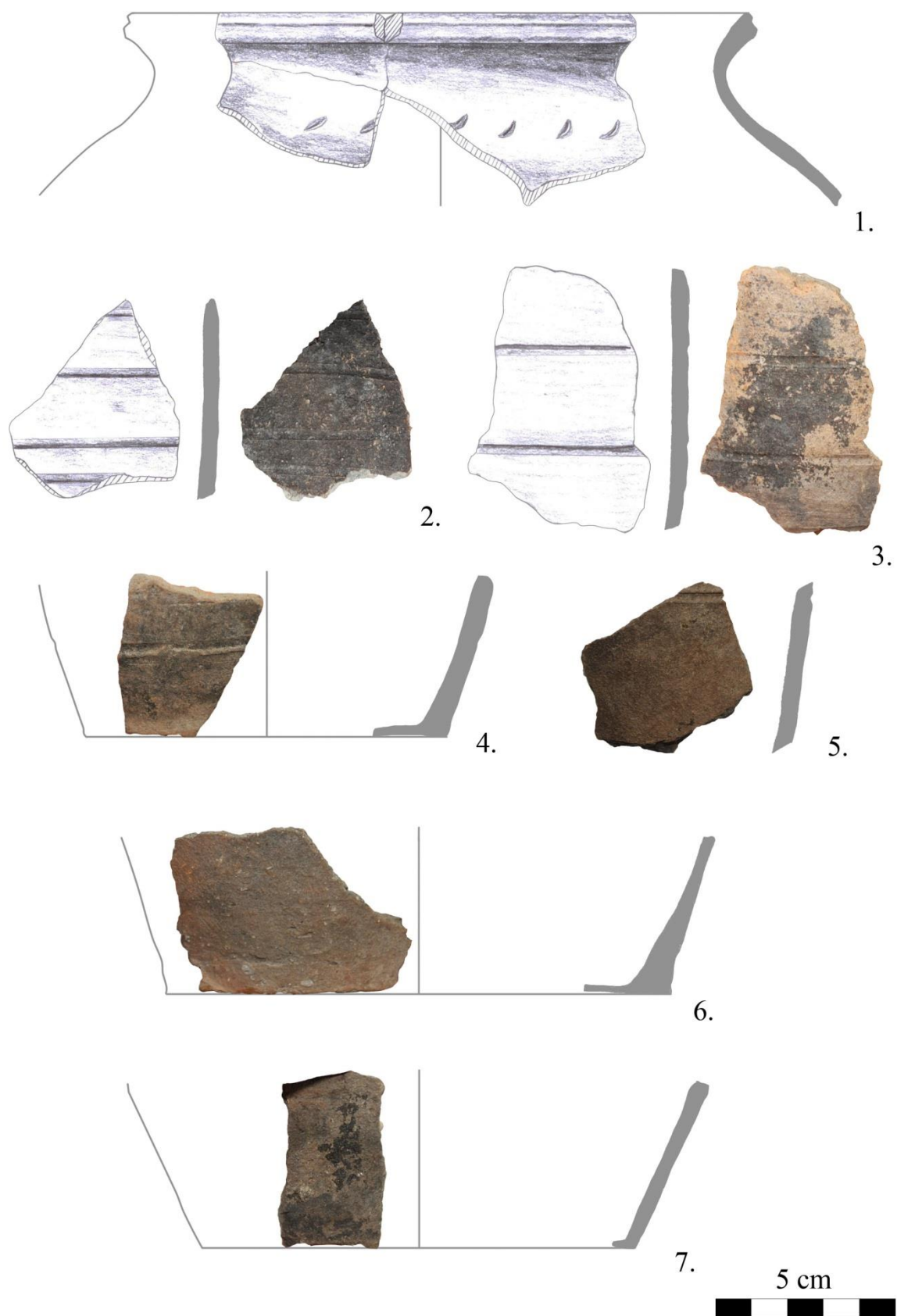
9. tábla. II/4. SNR-1591

10. tábla. II/4. SNR-1591

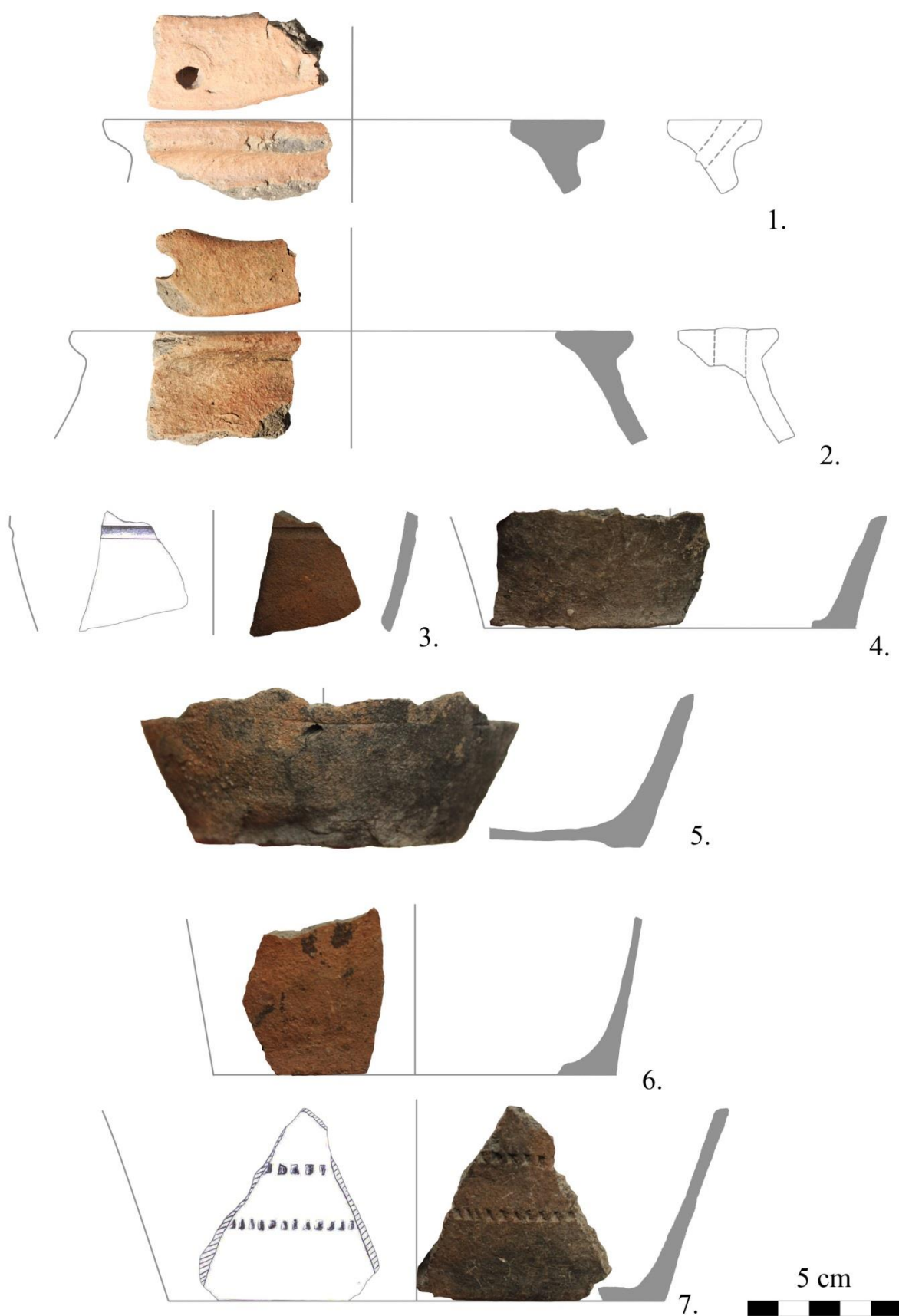
11. tábla. II/4. SNR-1591

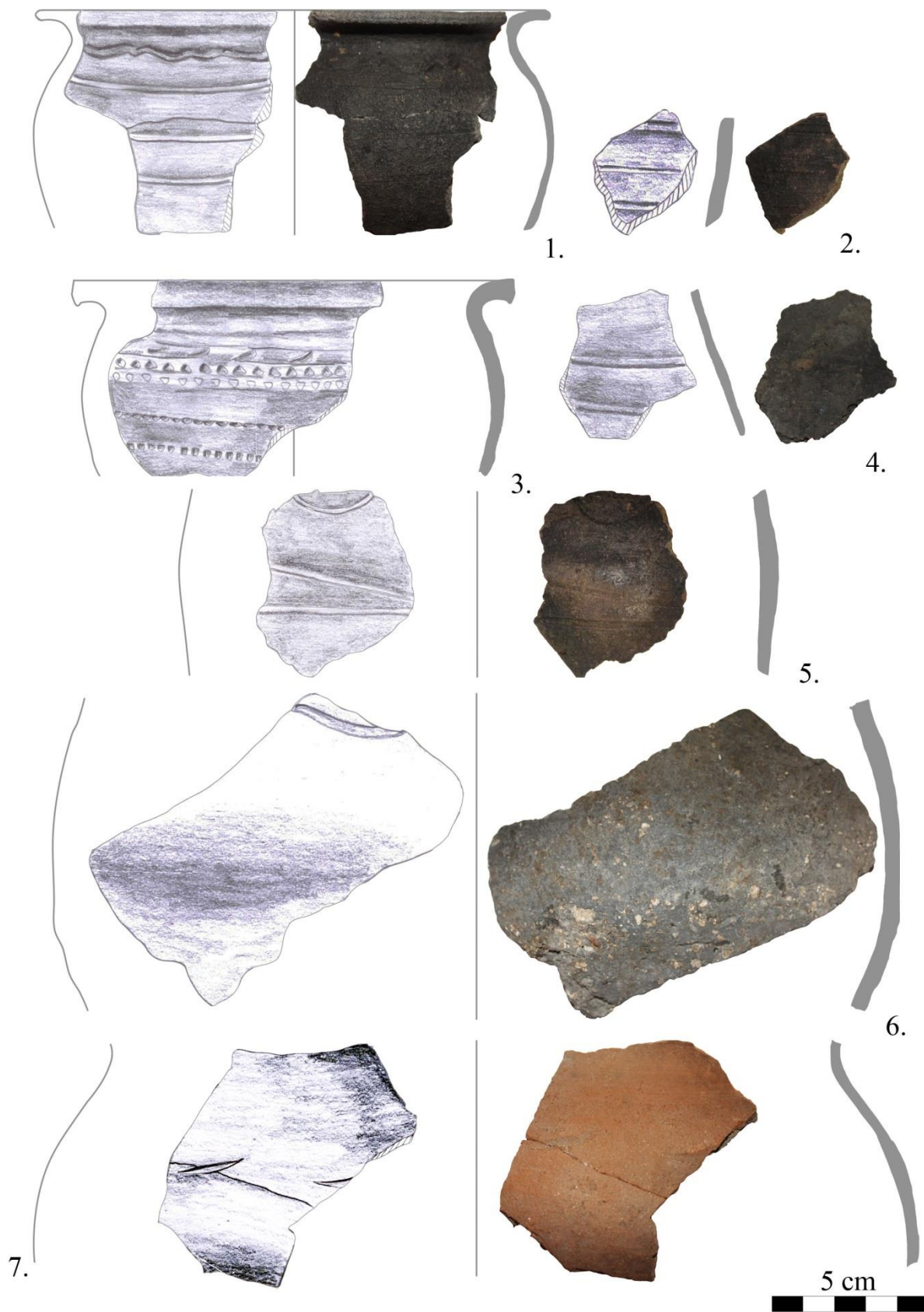
12. tábla. II/4. SNR-1591

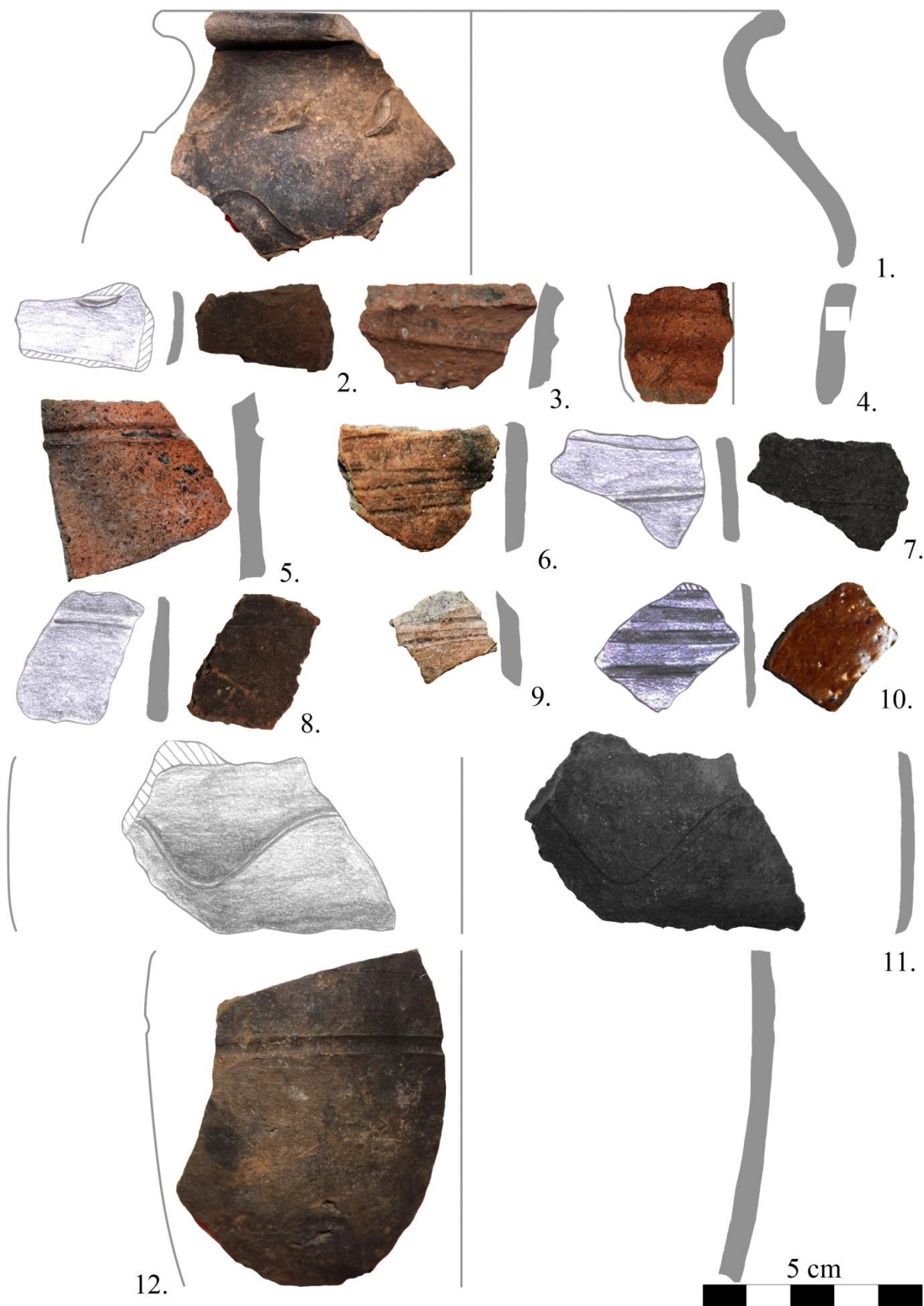
13. tábla. 1. II/4. SNR-1591; 2,4. II/3-4. SNR-1399-1436; 3,5-9. II/5. SNR-1594.

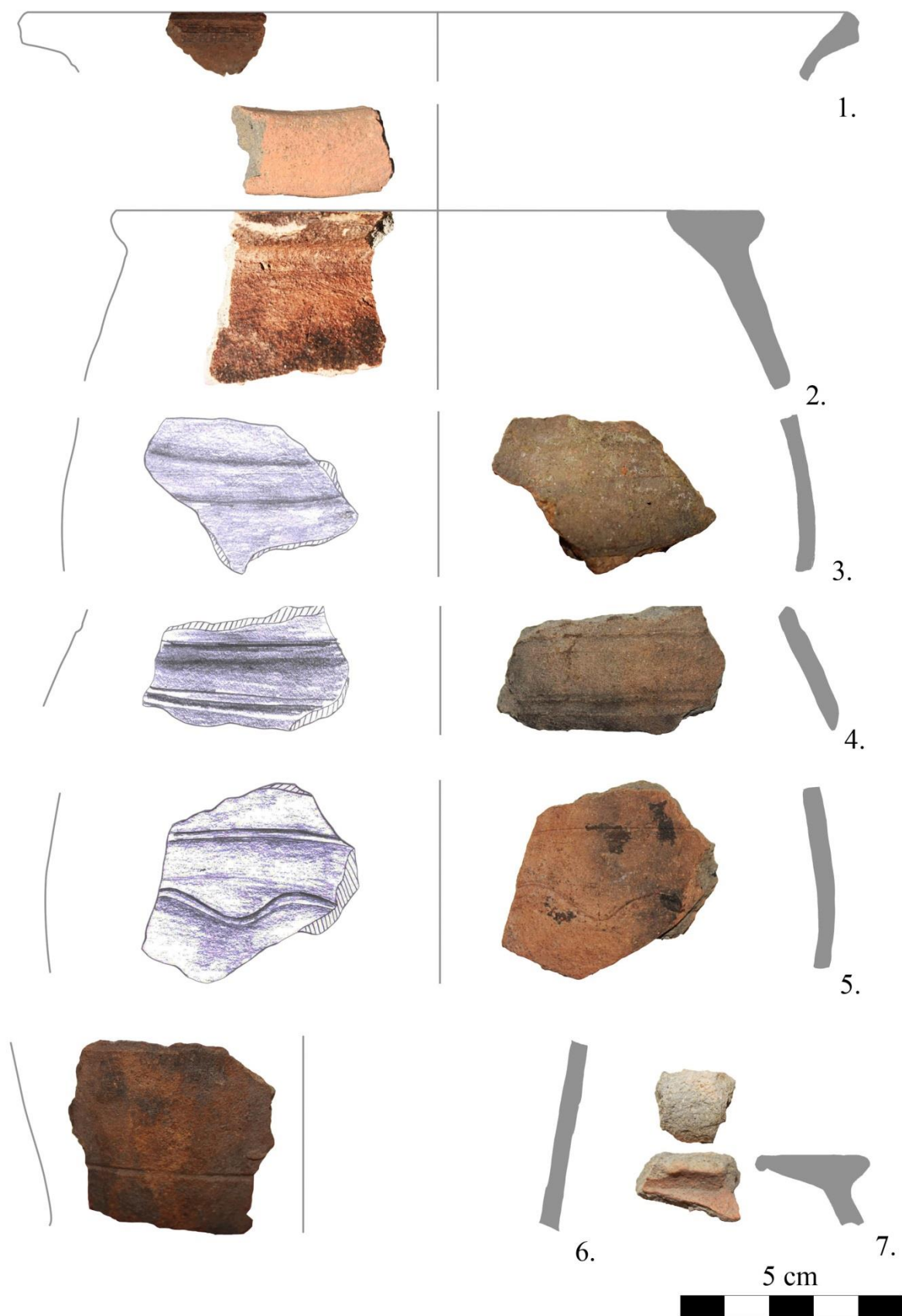
14. tábla. II/5. SNR-1594.

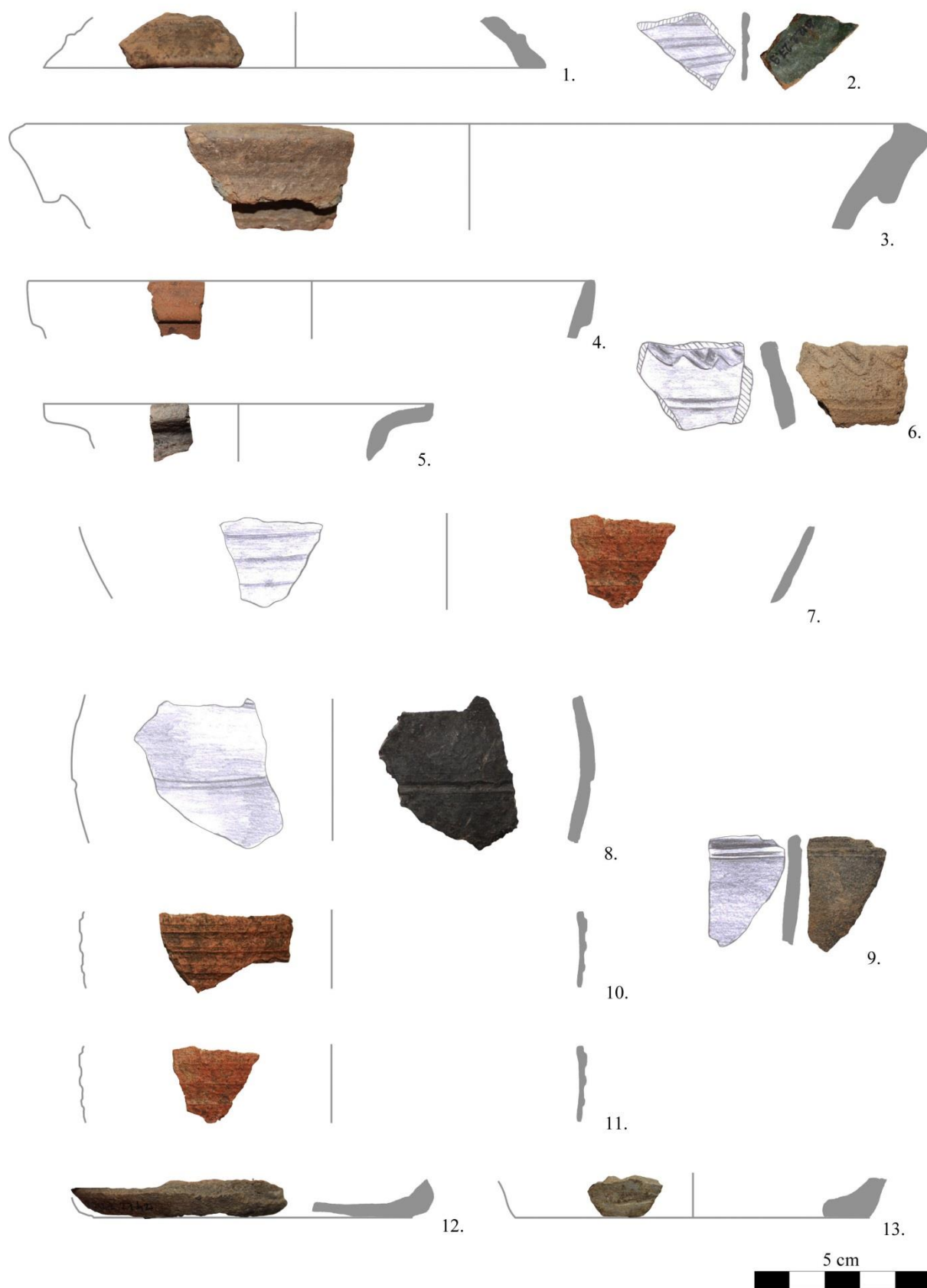
15. tábla. II/5. SNR-1595.

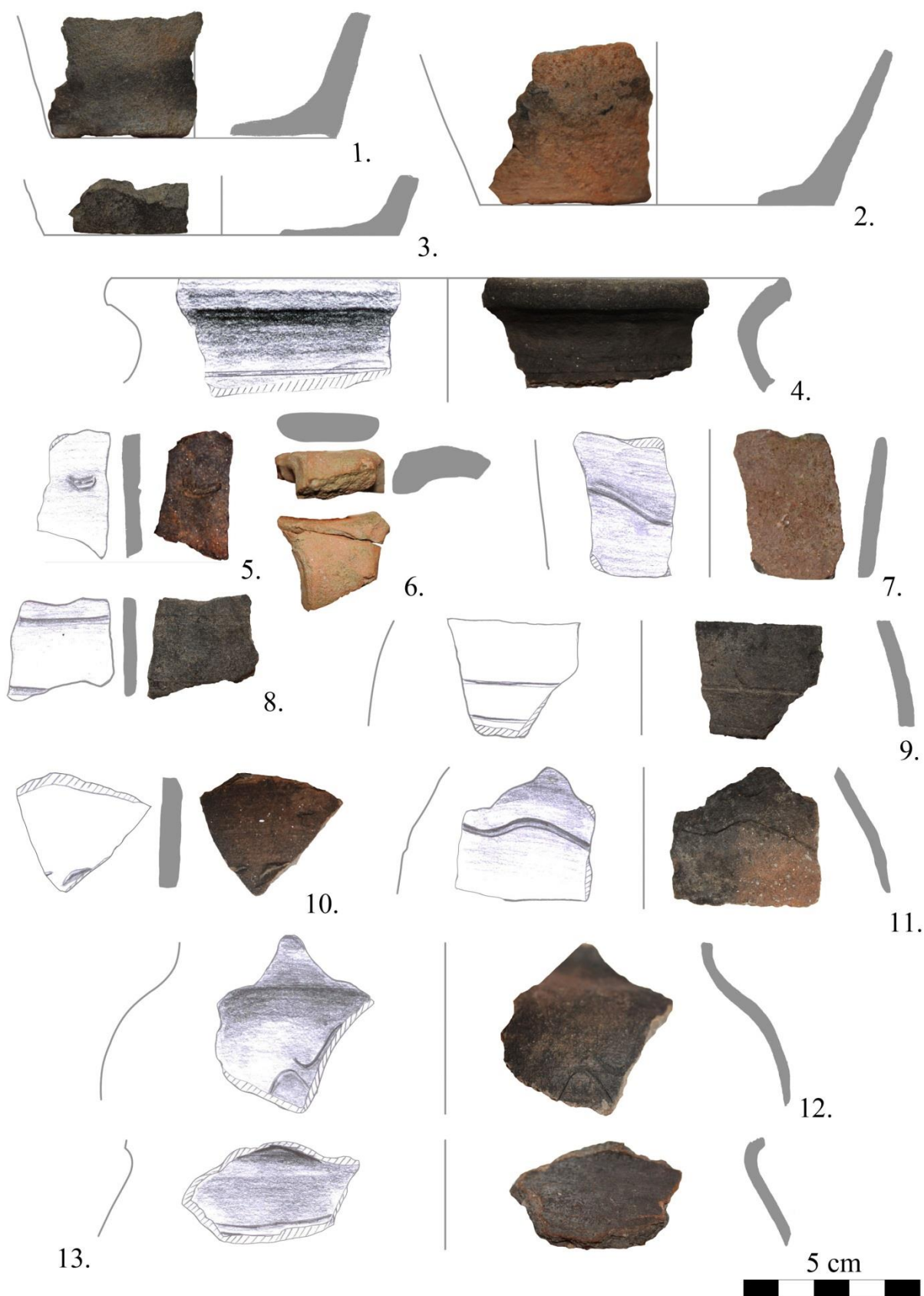
16. tábla. II/5. SNR-1595

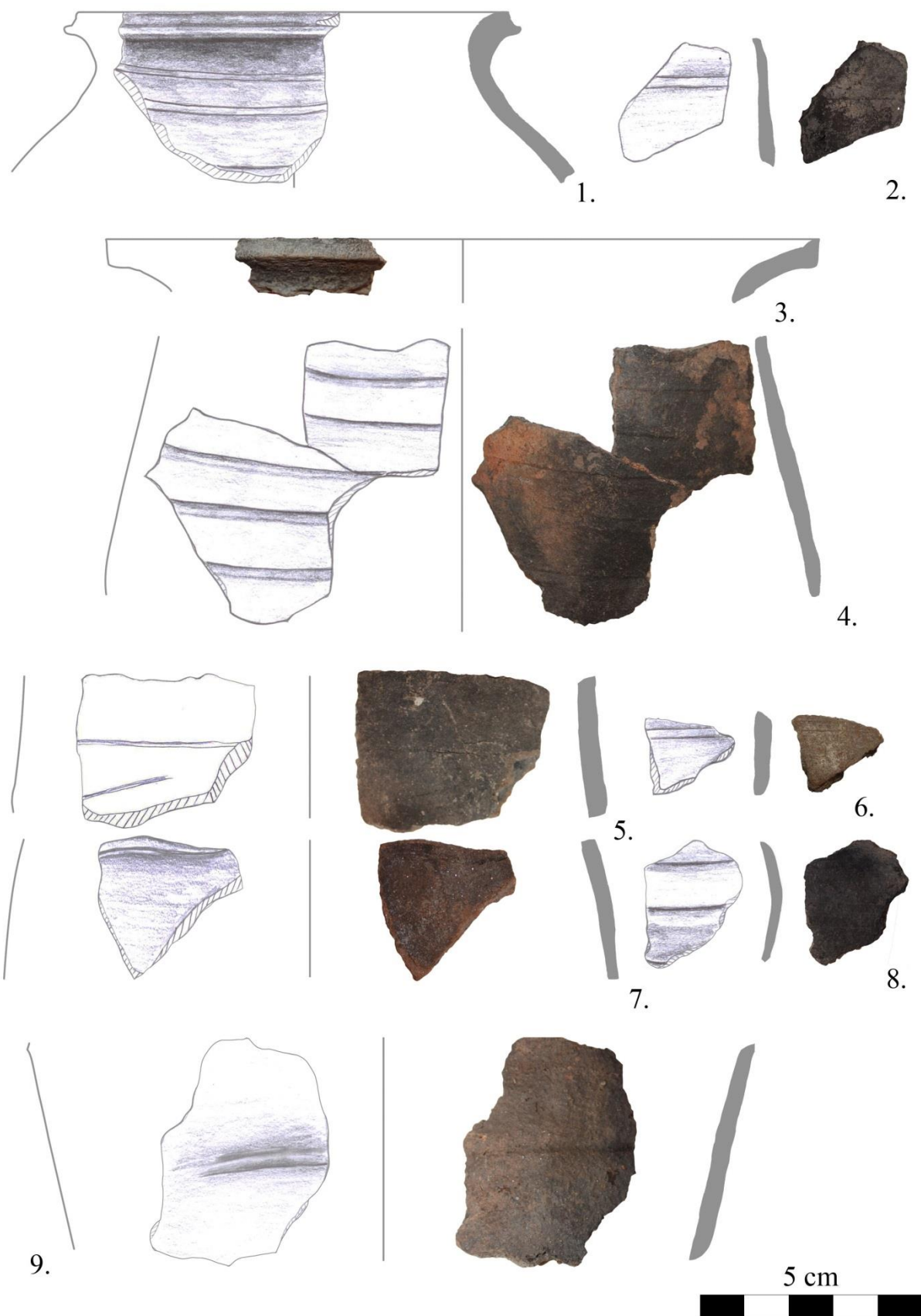
17. tábla. II/5. SNR-1595

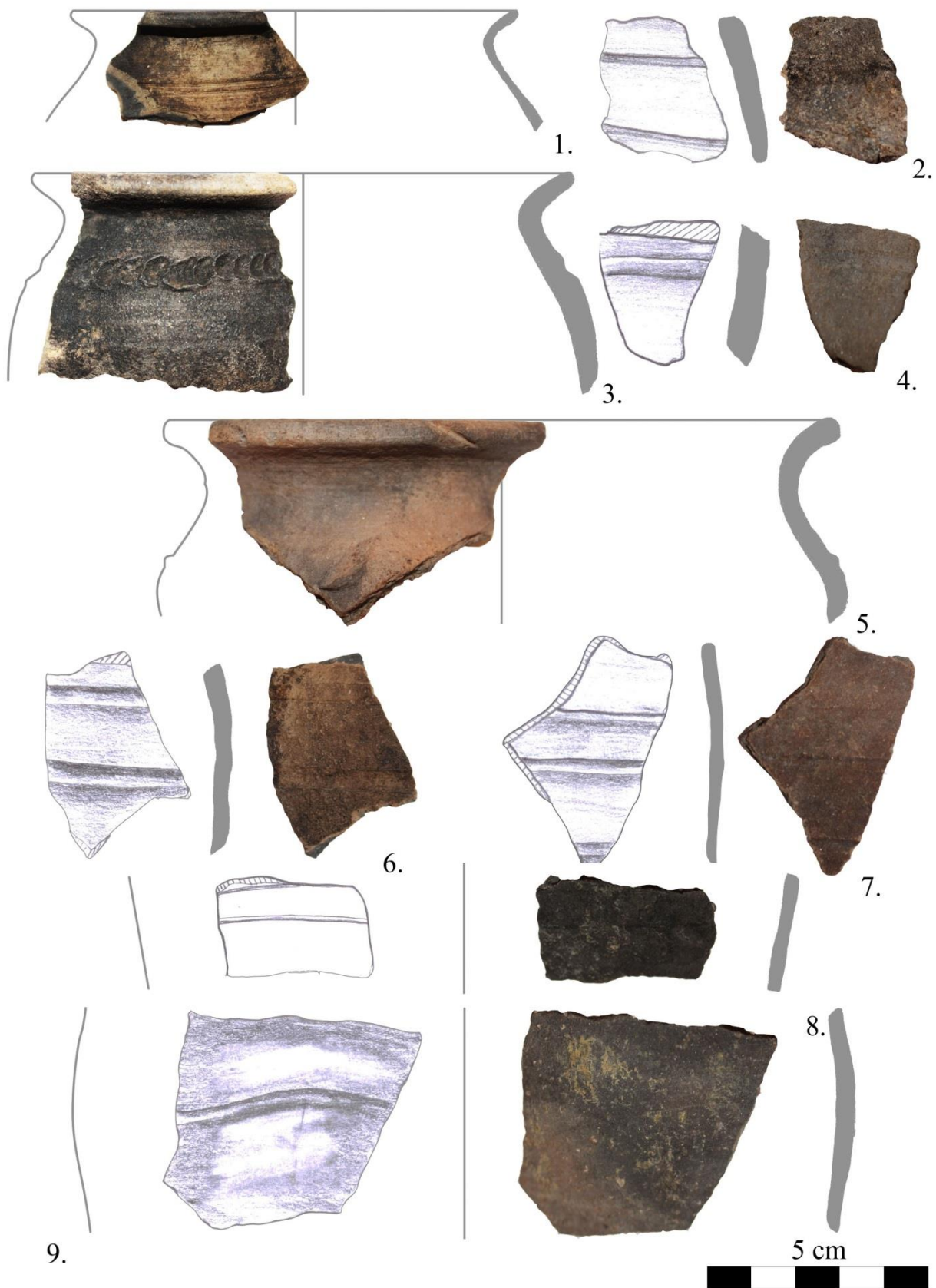
18. tábla. II/5. SNR-1595

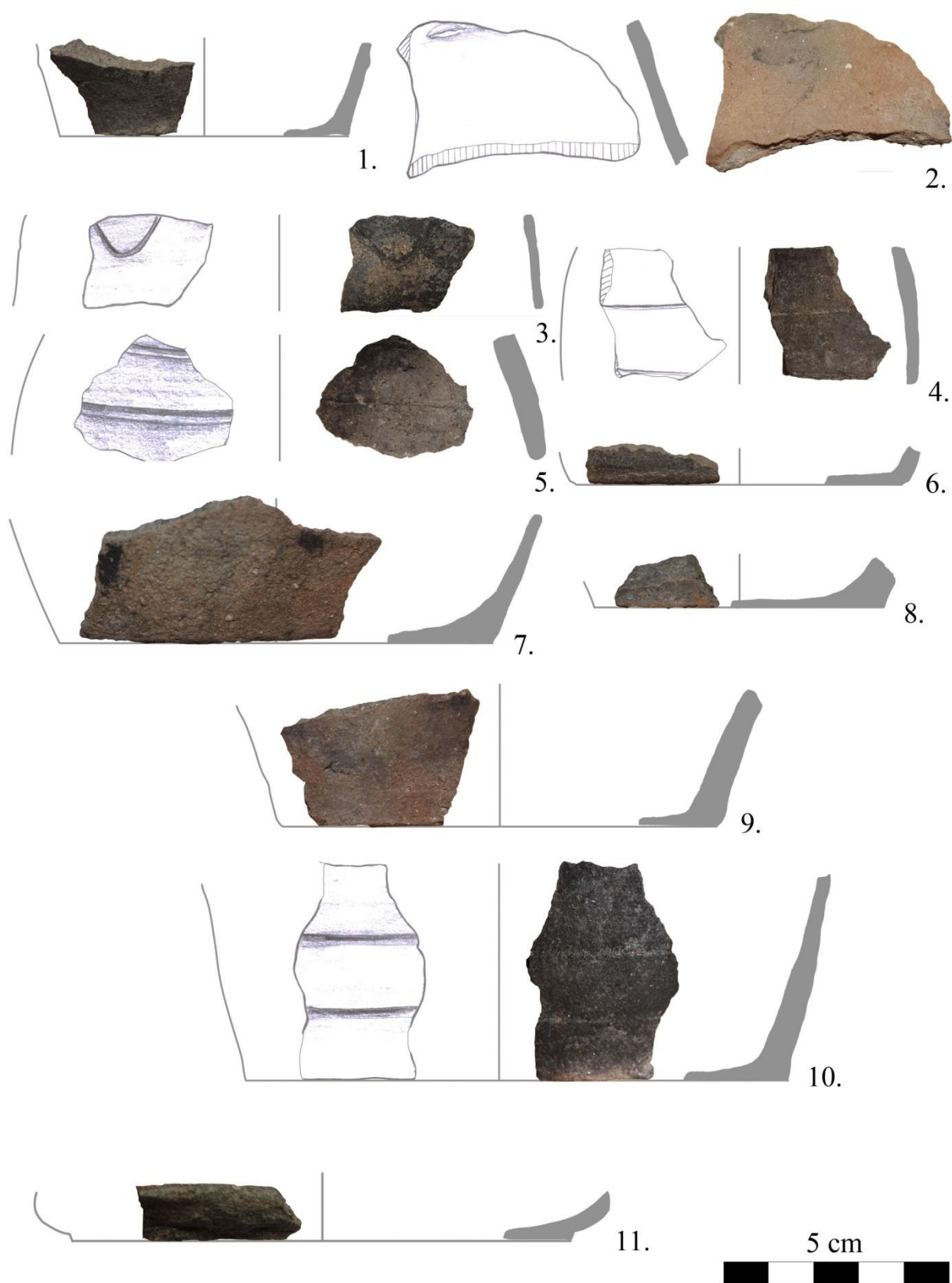
19. tábla. 1-3. II/5. SNR-1595; 4. II/1. SNR-1646; 6. II/3-4. SNR-1395; 5,7-13. II/3. SNR-1430.

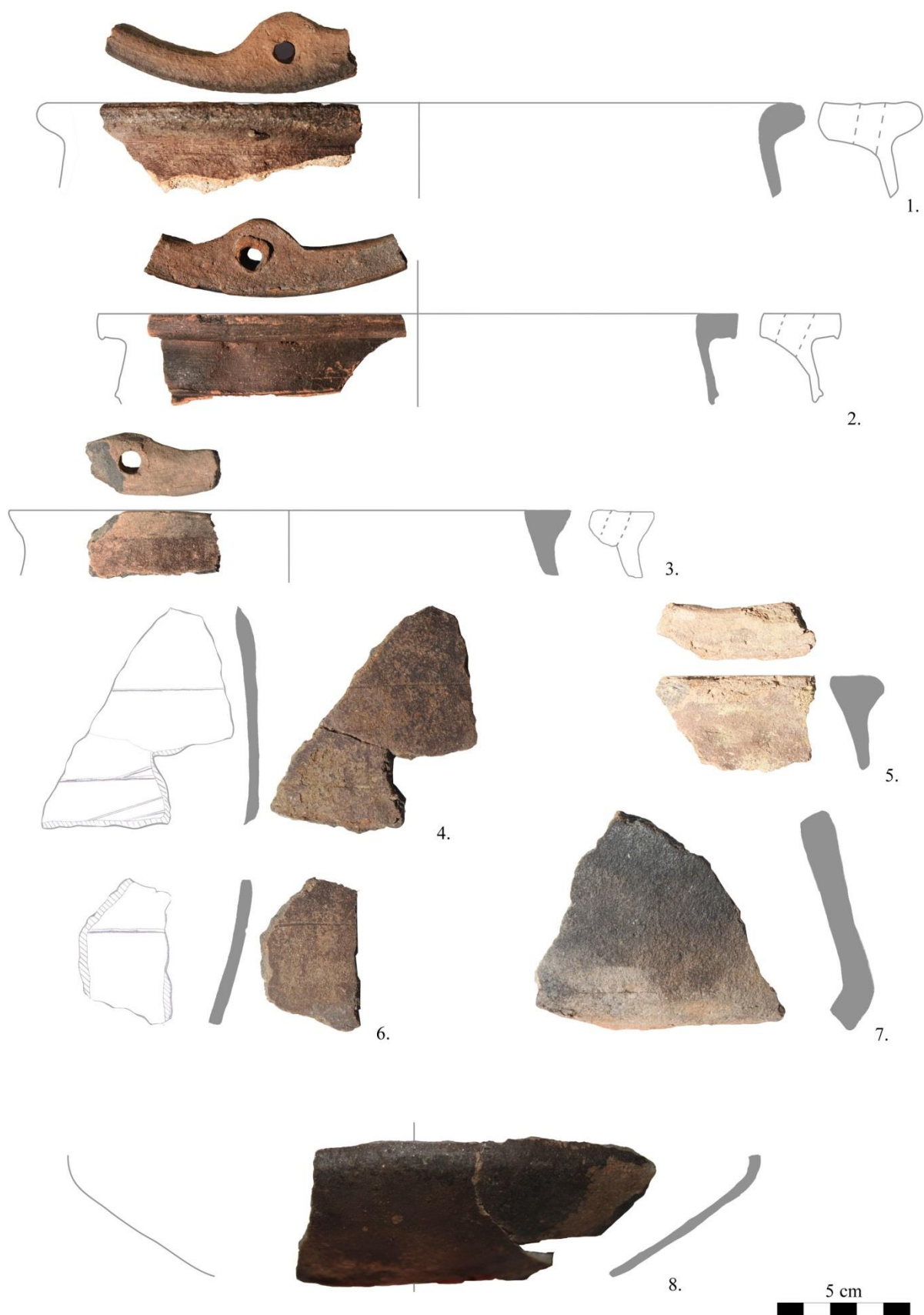
20. tábla. II/3. SNR-1430

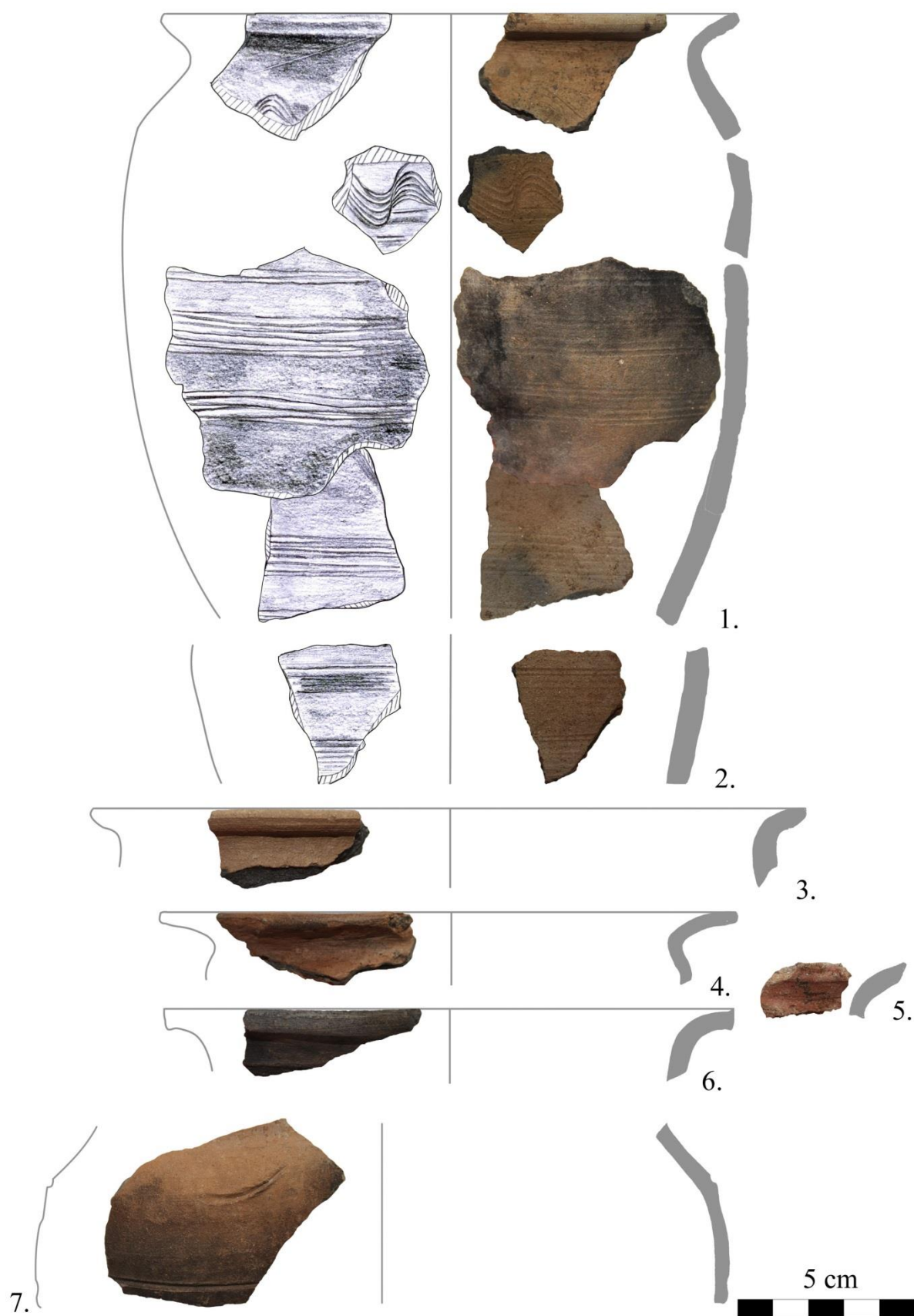
21. tábla. II/3. SNR-1430

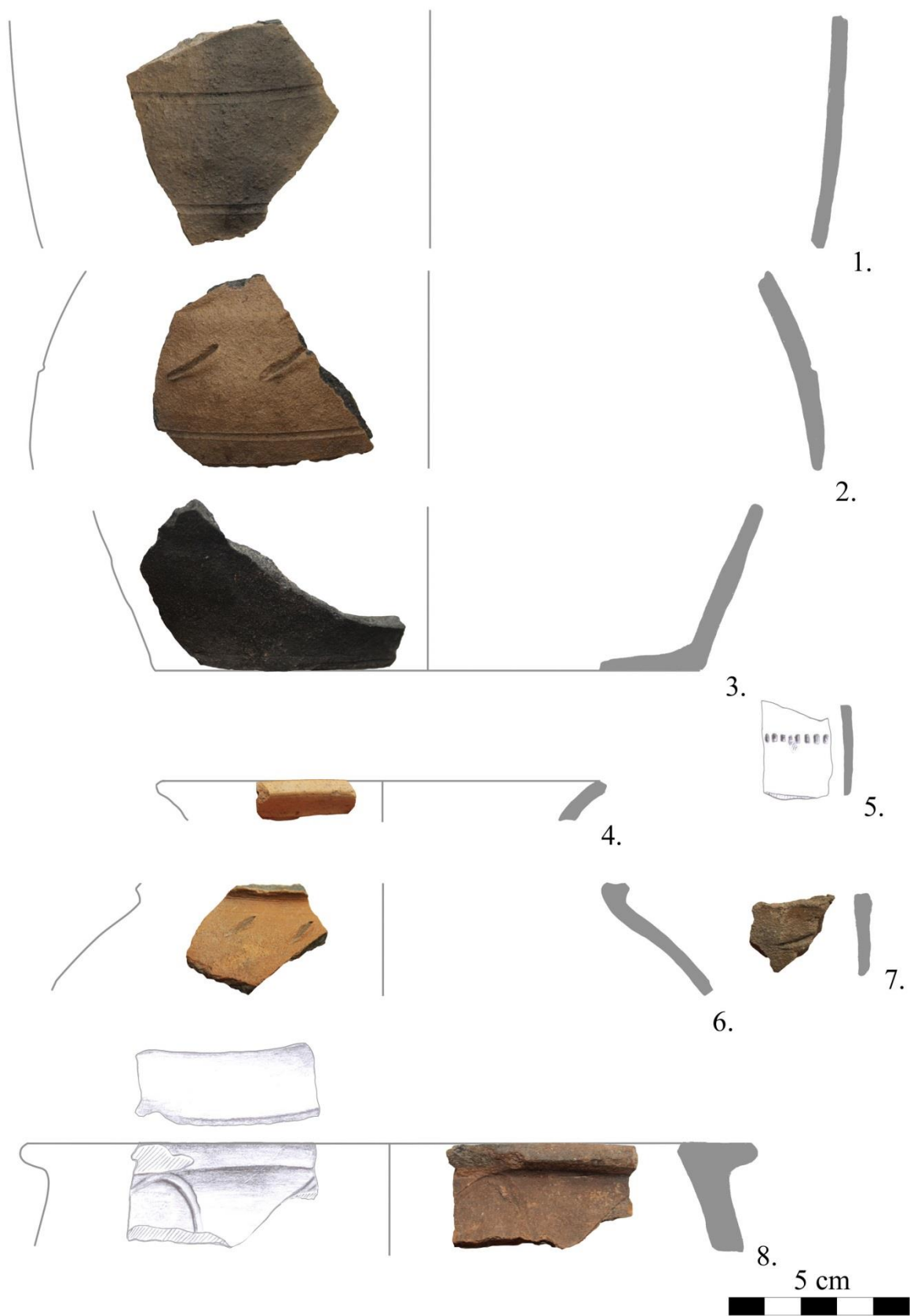
22. tábla. II/3. SNR-1430

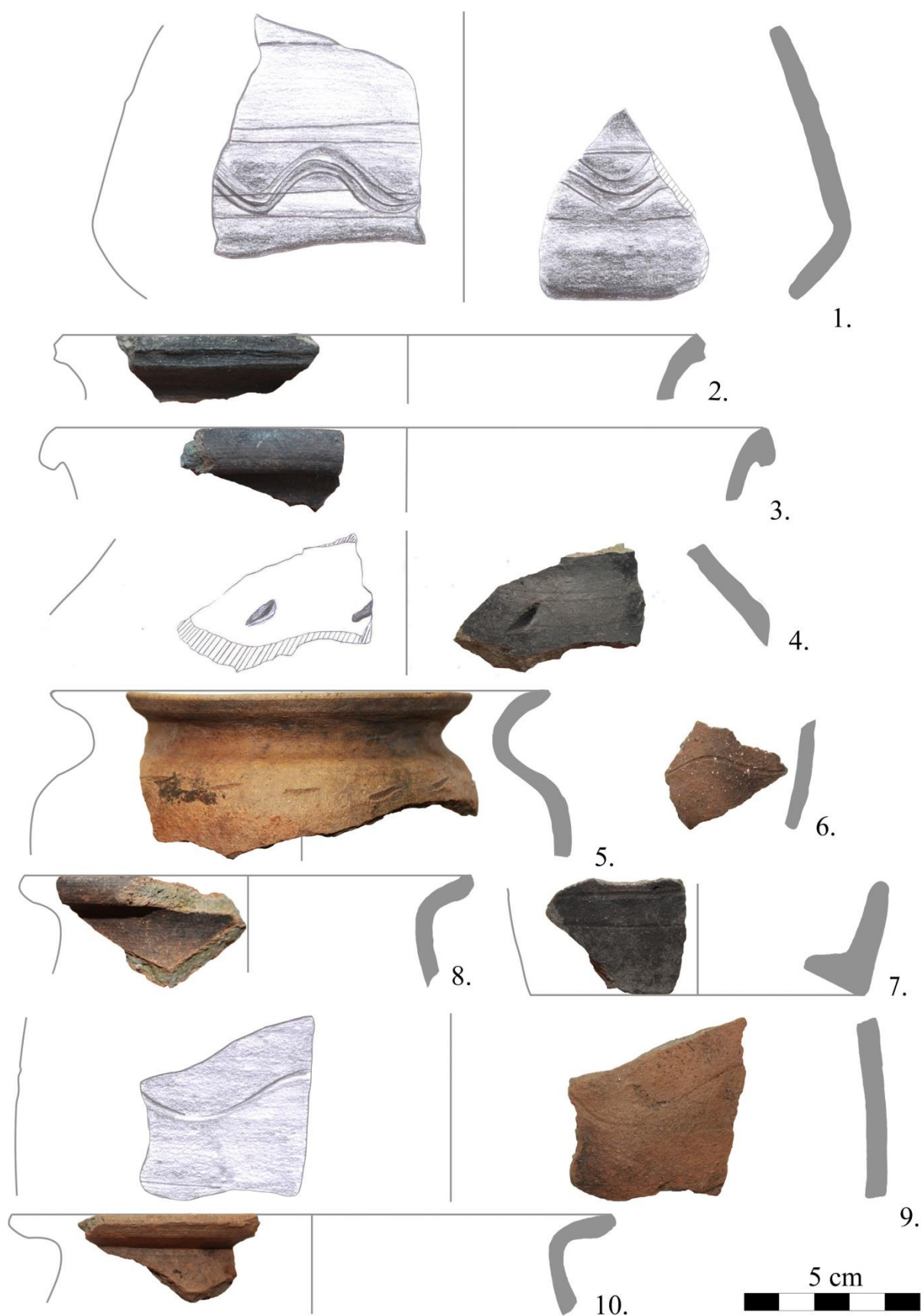
23. tábla. II/3. SNR-1430

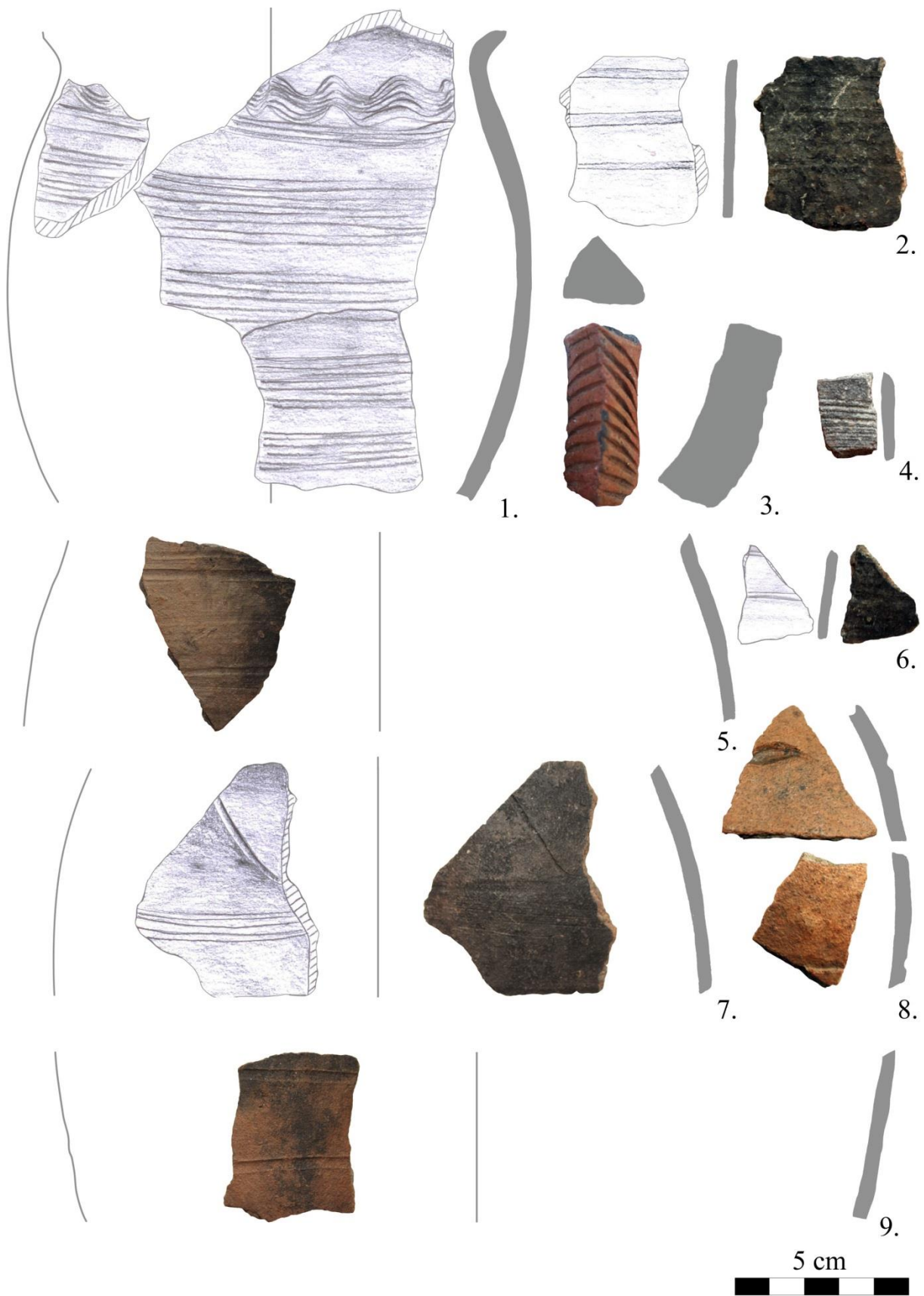
24. tábla. 1,2. II/2. SNR-1772; 3-7. II/3. SNR-1761.

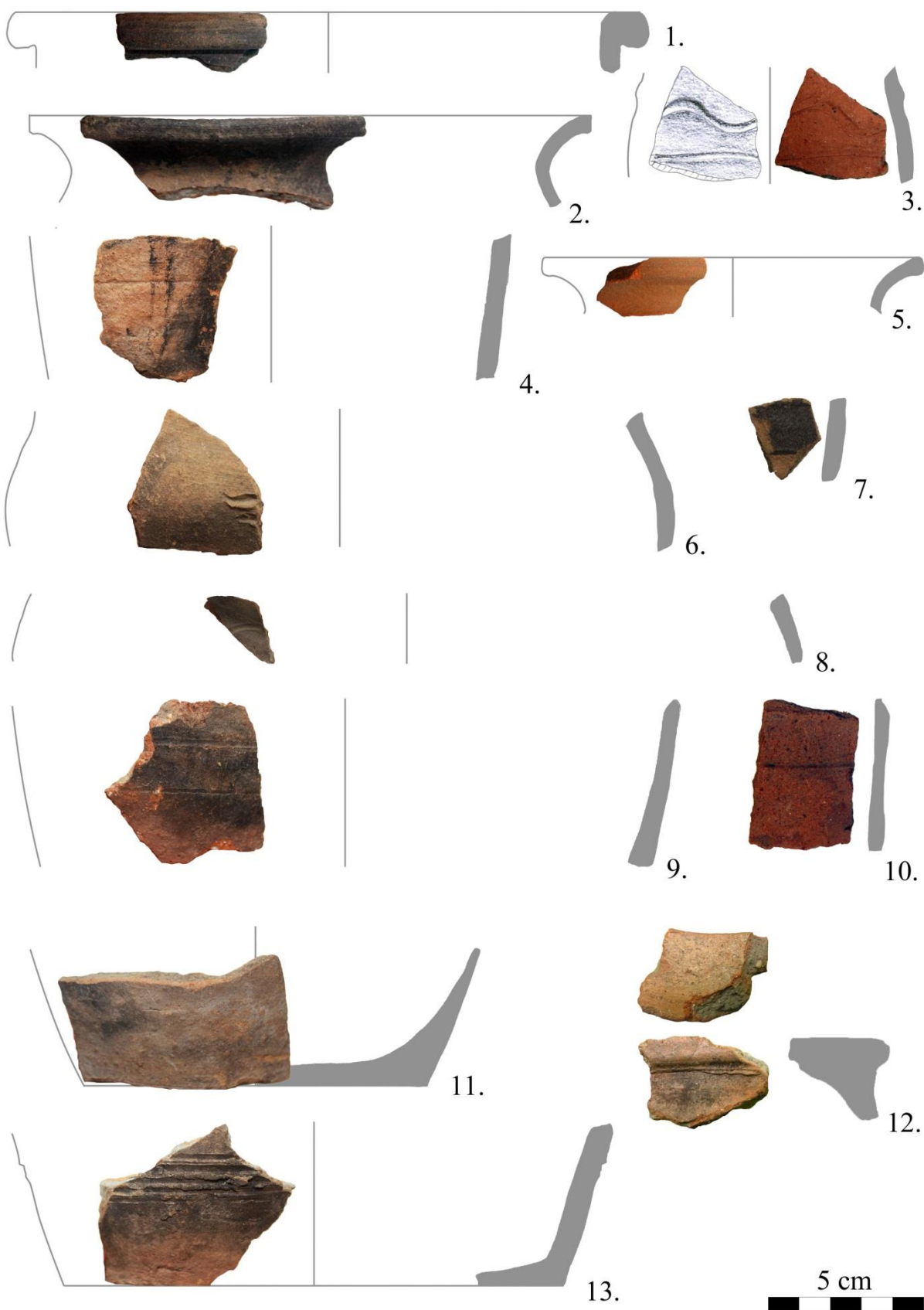
25. tábla. 1-3. II/3. SNR-1761; 4-8. II/4. SNR-1592

26. tábla. 1. II/4. SNR-1666; 2-4. II/5. SNR-1867; 5-10. II/4. SNR-1634.

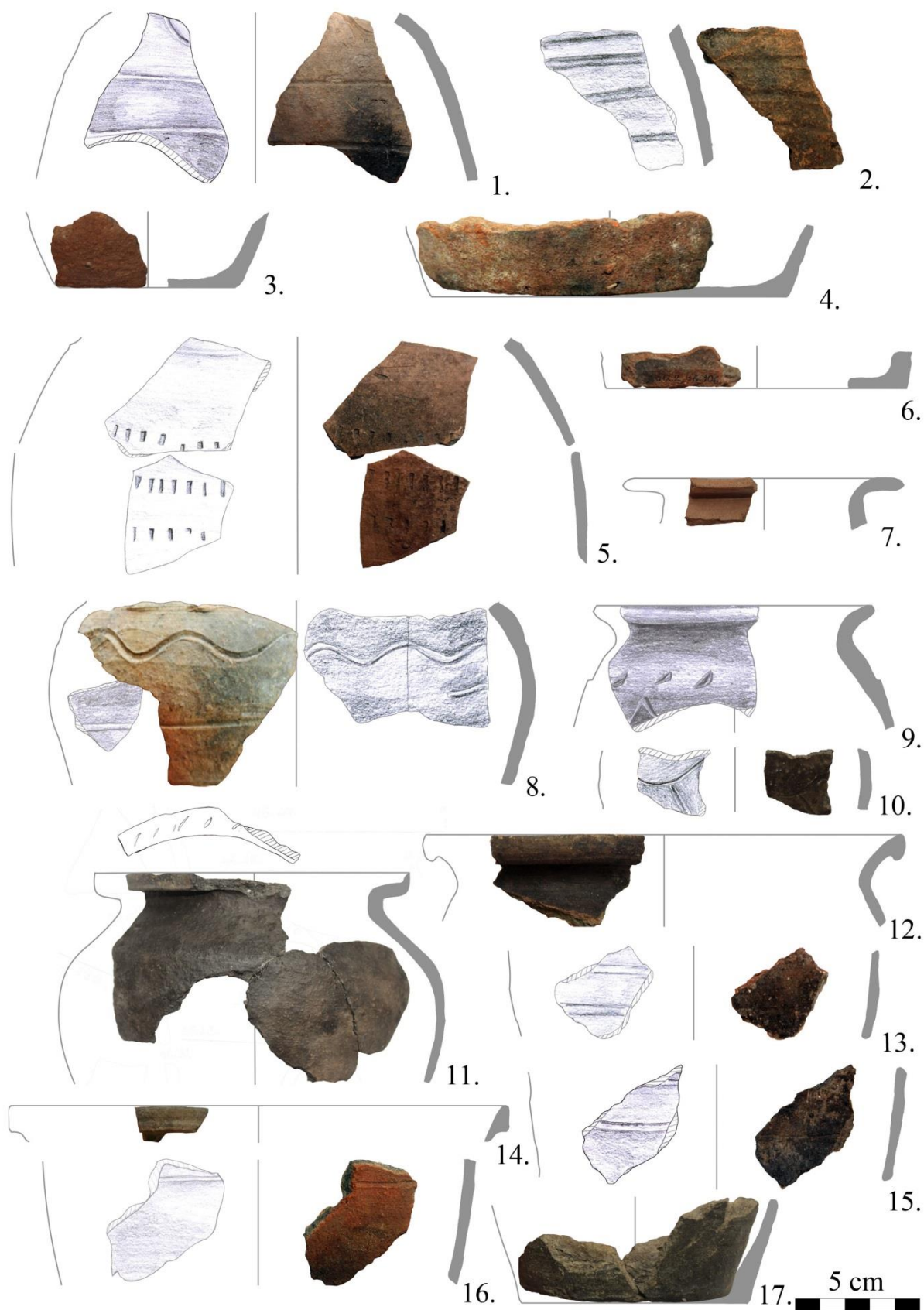
27. tábla. II/4. SNR-1634

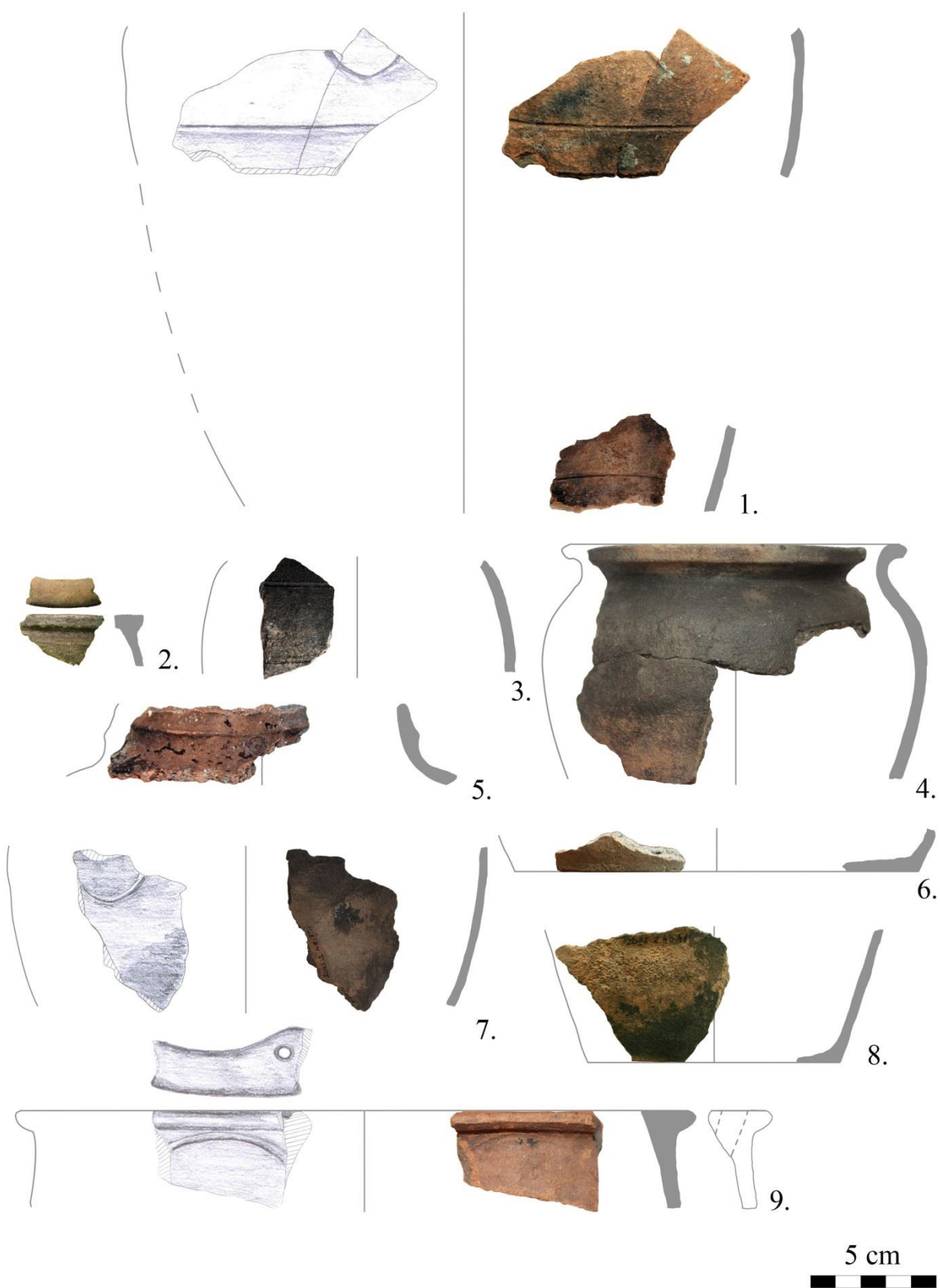
28. tábla. II/4. SNR-1634

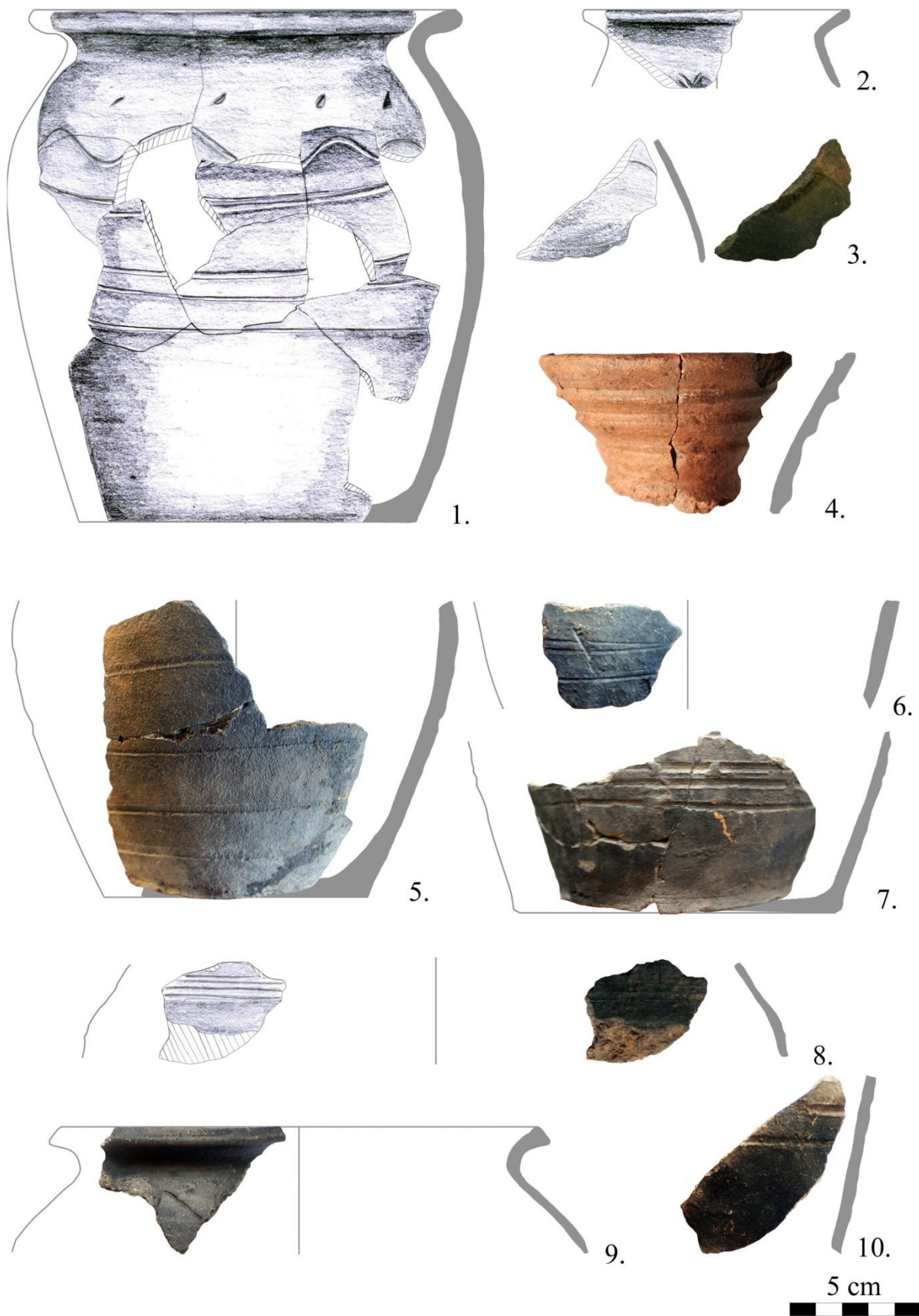
29. tábla. II/4-5. SNR-1634

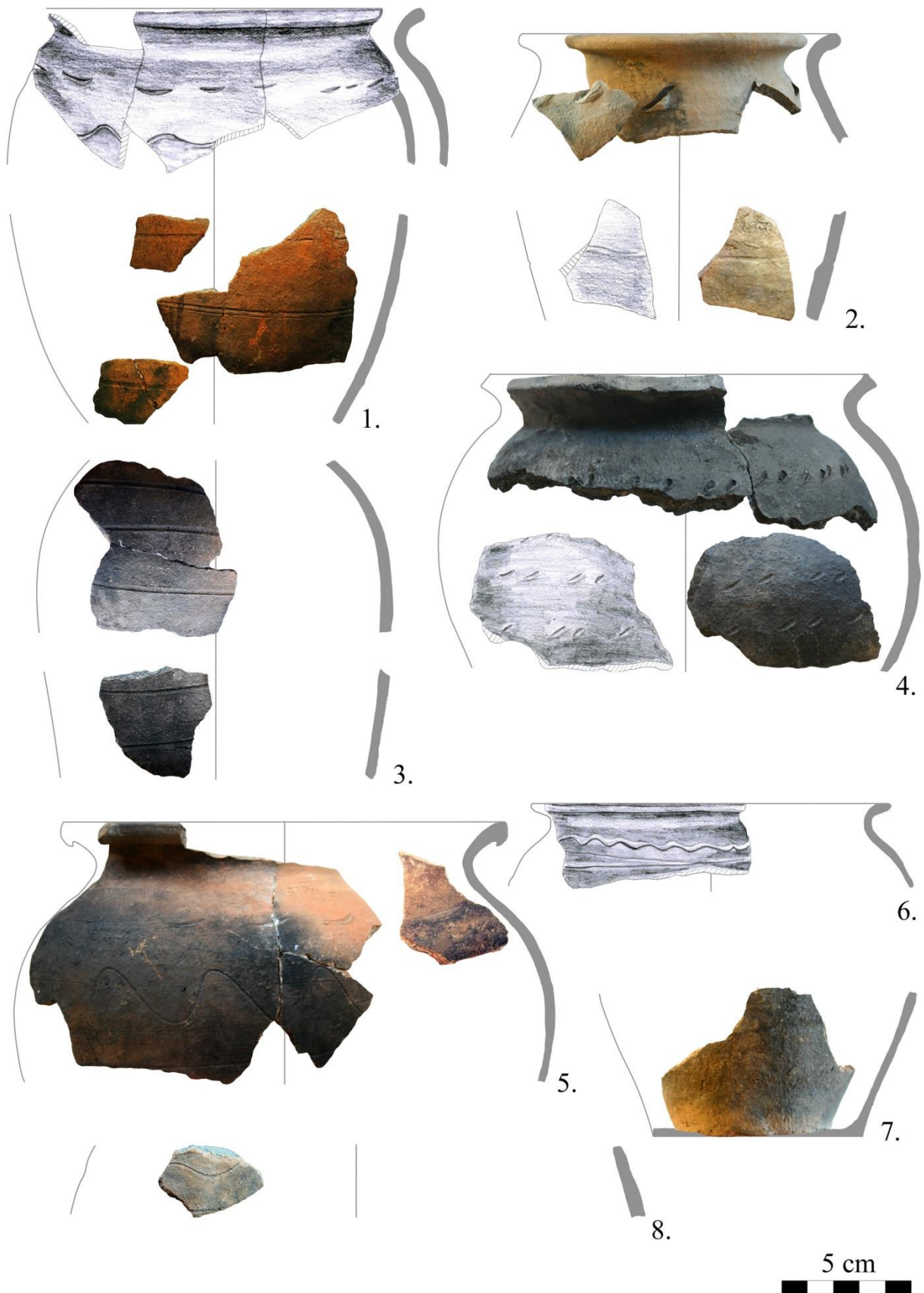
30. tábla. II/4-5. SNR-1634/5

31. tábla. II/4-5. SNR-1634/5

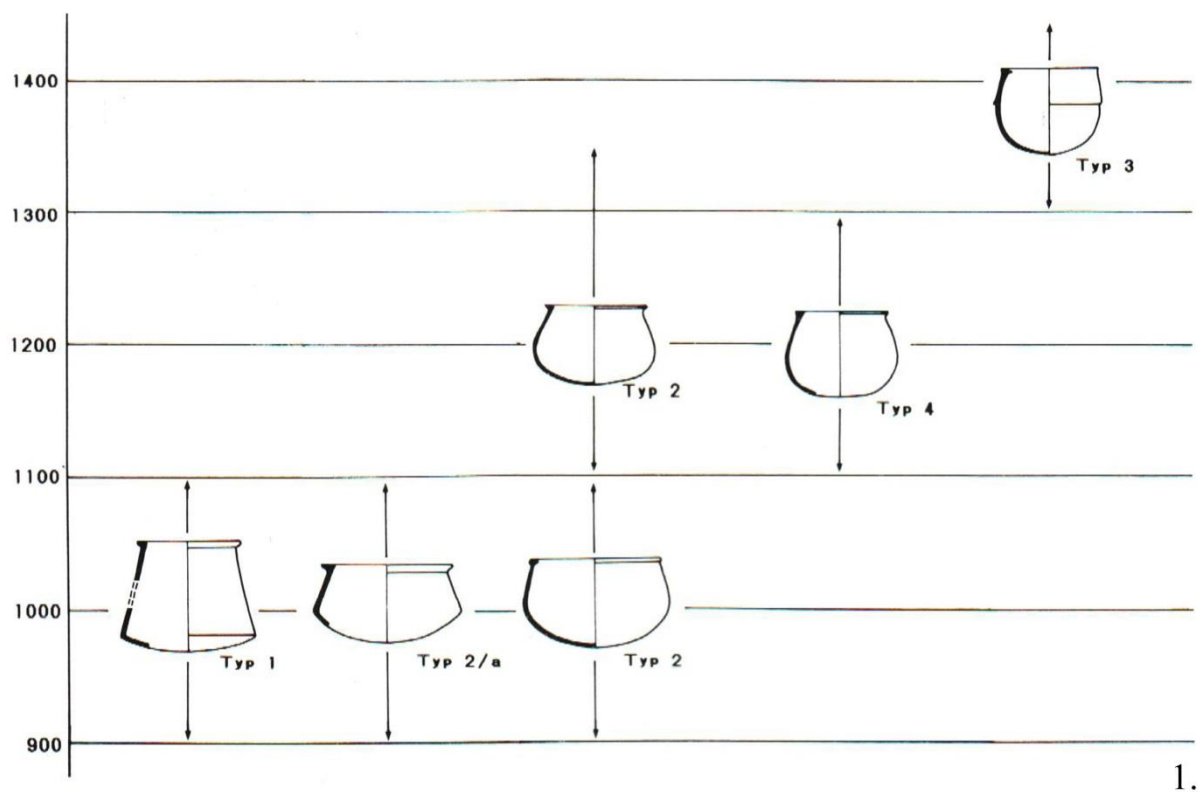
32. tábla. II/5. SNR-1635

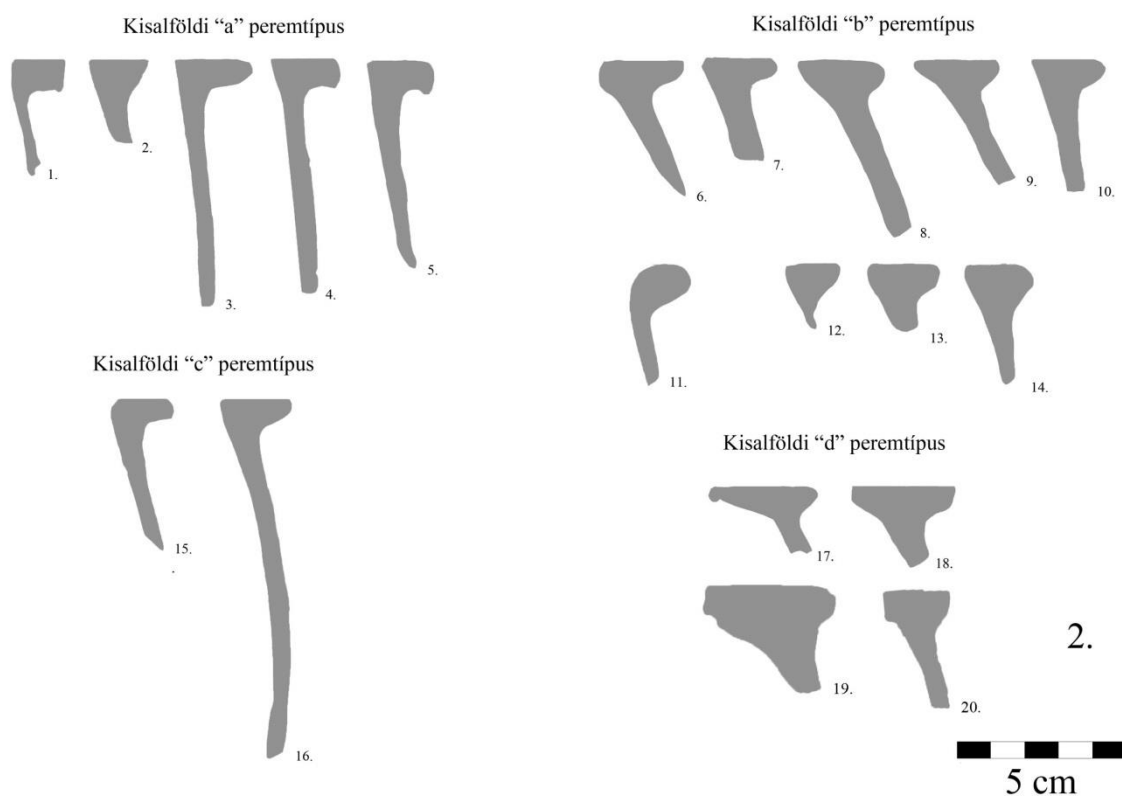
33. tábla. II/5. SNR-1635

34. tábla. II/5. SNR-1635.

1.

35. tábla. 1. TAKÁCS 1996. a 15. ábra; 2. A II/1-5. szelvényekben talált bográcsperemek tipológiája Takács Miklós rendszere alapján.